

ЗУННУН АЙЮБ

МАЖИД
РАҲИМ
ҚИССАСИ

ПОВЕСТЬ



ЎЗСР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1963

Уз асарларида сотқин, паст, лаганбардор амалдорларнинг афти ангорини очиб ташлагани учун ишдан ҳайдалган Зуннун Айюб дарбадар ҳаёт кечириб, бутун мамлакатни кезиб чиқди. Деҳқонлар ҳаёти билан танишиб, уларнинг лард-аламларига шерик бўлди. Деҳқонларнинг ер учун, сув учун, эрк-озодлик учун олиб бораётган курашларининг шоҳиди бўлди.

Зуннун Айюб «Мажид Раҳим қиссаси» повестида ташна қалбли проқ деҳқонларининг орзу-умидларини, ўй-фикрларини, мустақиллик учун курашларини моҳирона ёритиб беради.

*Русчадан
Абдулаҳад Абдулласв
таржимаси*

Айюб Зуннун.
Мажид Раҳим қиссаси. Повесть. (Русчадан Абдулаҳад Абдулласв тарж.)

Т., Узадабийнашр, 1963.

108 бет. Тиражи 20 000

Айюб Зуннун. Дело Мажид Раҳима. Повесть.

И (Араб).

СУЗ БОШИ ВА БАҒИШЛОВ

Биродарим ва устозим Муҳаммад Маҳди ал-Жавоҳирӣ!¹ Жуда кўп йиллардан буён ўзимни сенга садоқатли дўст деб биламан. Менда бу ҳис-туйғулар сен нашр қилаётган кўнглимга яқин газета туйғули пайдо бўлган. Аммо, бу газетани сиёсий воқеаларни ёритаётгани учун эмас, балки ёрқин ақл ва ҳар қандай адолатсизликка қарши бош кўтарувчи заковатнинг меваси бўлган асарларинг босилиб тургани учун севиб қолдим.

Ҳар доим бирор муҳим воқеа содир бўлганда, оддий халқ бошига огир мусибат тушганда, маънодор сўзларинг умум садосидай жаранглайди.

Ҳар бир тўртлиги бир сиёсий мақоладан ҳам маънодор бўлган шеърингни газетада ўқишим биланоқ қаҳр-ғазабим сўнади, фикрларим ойдинлашиб, содир бўлаётган ҳамма нарсани тушуниб оламан. Сен эҳтимол менга бефарқ қарарсан, бунга ўзим айбдорман.

Мен анчадан бери ёзмай қўйганимни сен ҳам, ватаниннг ҳамма ёзувчилари ҳам билишади. Бундай қилишга мени нима мажбур қилганига, нима учун қаламим ўтмаслашиб қолганига кўпчилик ҳайрон эди. Ҳамма ўзича тахмин қилар, фикр юритарди. Лекин мен сенга ҳақиқатни айтмоқчиман, ёзмай қўйганлигимнинг сабабини, тўғрироғи, катта айбимни очмоқчиман.

Бир неча йил муқаддам, фикр эркинлиги минглаб исканжалар билан бўғилганда, адабий фаолиятим деяр-

¹ Муҳаммад Маҳди ал-Жавоҳирӣ — ҳозирги замон прогрессив ироқ шоири.

ли бутунлай тўхтаб қолди. Ушанда ўзимча: бу — адабий фаолиятимнинг ниҳояси бўлса керак, деб ўйладим. Мен ёзмай қўйдим, асарларимни бағишлаган кишилар менадан юз ўгиришди, баъзилари ҳатто бемаъни ташвиқотнинг таъсирига берилиб, менга қарши чиқишди. Ардоқлаб юрган самимий ҳис-туйғуларим поймол қилинди.

Мен ўшанда умидсизлана бошладим. Жоҳил, нодон, такаббур жамият ва диний мутаассибликдан бешбаттар бўлган сиёсий мутаассиблар исқапжасида бўғилиб қолгандим. Шунинг учун ҳам бу мамлакатдан бошимни олиб кетишга, жаҳонгашталиқ қилишга қарор қилдим.

Уша вақтда бу тўғрида ҳеч кимга ҳеч нарса демаган эдим. Лекин ҳозир айтишнинг пайти келди.

Ҳаётимдаги ўша оғир кезларда ёнимга Иблис келиб, ўзининг шайтон табассуми билан: «Сен адабиётга қизиққан эдинг, у сени ер қаърига тортди. Нима учун бойлик орттиришга уриниб кўрмайсан? Деҳқончилик қил, бор пулингни ерга сарфла, экин эк — ана шунда бой, эътиборли киши бўлиб кетасан», — деди. Шундан кейин у маккорона қўшиб қўйди: «Ҳаётнинг мазмуни бўлган орзуйинг — инсониятга ёки ватандошларингга хизмат қилиш бўлса, бунинг бирдан-бир йўли деҳқончилик қилишдир. Уриниб кўр! Гарчи натижасиз тугаса-да, жасорат кўрсатиш ҳамма вақт фойда келтиради».

Иблис ёвуз бўлса-да, доно. Донолигини охирги сўзлари тасдиқлаб турарди. Ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан мен учун йироқ бўлган ёт оламга қадам қўйдим. Қудратли оқим мени ўз қаърига тортди, бошим айланиб кетди.

Мен хаёлимга келмаган, ҳатто тушимда кўраман деб ўйламаган нарсаларимни ҳам эшитдим ва кўрдим. Ниҳоят, қудратли оқим мени сокин қирғоққа чиқариб ташлади. Бутунлай ҳолдан тобдим, қаттиқ пушаймон бўлсам ҳам бу саёҳатдан катта сабоқ олдим. Ейдиган нонимиз қаердан келишини, нима сабабдан ҳаётимиз бунчалик ёмон эканлигини, шундай бой бир мамлакатда халқ мудом очарчиликда яшаши сабабларини билиб қайтдим.

Аммо, «уйқудан» уйғонишлигим уйқумдан ҳам даҳшатлироқ бўлиб чиқди. Бу айтаётган саёҳатимда содиқ бир хизматчим ҳамроҳ эди. Бир кунни районда ўзини ҳо-

ким билган бир кичкина амалдор уни ҳеч қандай айб-сиз қамоққа ташлади. Бечора обрўйимга ишониб, мендан ёрдам сўради. Қамоқхона бошлиғи билан телефонда гаплашиб, ундан хизматкоримнинг айбини суриштирдим. «Жаноб олийлари» шундай жавоб қилдилар: «Хизматкорлигидан бўлак ҳеч қандай айби йўқ. Мабо-до биздан унинг нима жиноят қилганини суриштиришса, ўзимизни оқлаш учун, унинг гарданига ҳар қандай жиноятни юклай оламиз».

Бу жавобдан қаттиқ ғазабланиб, тажрибали бир қонуншунос танишимга мурожаат қилдим. Унга, бизда қонунлар ва инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари қанчалик поймол қилинаётганини ҳикоя қилиб бердим. У гапимга диққат билан қулоқ солгач, донишмандларча: «Ўша амалдорнинг кўнглини топишга ҳаракат қил, у сенга министрдан кўра кўпроқ захмат етказиши мумкин. Агарда унинг устидан шикоят қилгудай бўлсанг, зиён кўрасан, холос», — деди.

Баъзида шундай ҳоллар ҳам бўлади, тўғри эмасми? Лекин негадир бу менга пойтахтни ташлаб чиқиб кетганидан ҳам қаттиқроқ таъсир қилди. «Ҳар қандай касалнинг ҳам давоси бор», — деб бекорга айтилмаганда! Бир вақтлар шайтон мени гафлат уйқусига гирифтор қилган эди, аммо парвардигор ўз вақтида уйготди. Дунё кўзимга бошқачароқ кўрина бошлади, яна курашишни, ижод қилишни истаб қолдим. Бу орзу мени бутунлай камраб олиб, кўнглим уйини тўлдирди, ўй-хаёлларимни эгаллаб олди. Энди йўлимга ғов бўлиб турган нарсаларни писанд қилмайдигандек эдим. Ўзимни босиб олиб, орзу-хаёлларимни жиловлашга ҳаракат қилдим. Ғайрат ва шижоатимни зарур томонга йўналтириб, қўлимга қалам олдим. Шу тарзда «Мажид Раҳим қиссаси» китобимни ёзиб тугатдим. Мен оғир кунларга атаб сақлаб қўйган пулларимни харжлаб, уни бостириб чиқараман. Харж, келадиган даромадимга қараганда жуда катта, аммо судхўрлардан олган қарзимга қараганда оз. Кўп вақт-гача судхўр домдан қутулолмасам керак. Бу кўрлар, китобимдан фойда кўрамиз деб хаёл қиладилар!

Қарзга пул берган судхўрлар аҳволимдан хабардор бўлишгач, мапа шу сенга ва халқимга бағишлаётган китобимдан бўлак нимаики нарсам бўлса, ҳаммасини тортиб олишади. Бу китобда халқим чеккан азоб-уқубатлари орзу-умидлари ҳикоя қилинади.

Севимли шоирим, уни қабул эт. Қиссам бутун орзуларимни мужассамлаштирган, у сенинг номинг билан аталган газетада босилади. Китобимда сиёсий масалаларга қараганда, адабиёт масалалари кўпроқ ёритилган бўлса ҳам, у бирор-бир партияни эмас, балки кўпчиликни қизиқтира оладиган даражада мазмуңдор.

Сенинг газетанг халқчилдир, у тор мақсад йўлида хизмат қилмайди.

Зуннун Айюб

Қуёш кўзни қамаштирувчи заррин нурларини сокин дарё устига тўкиб, уфқда нур сочиб турарди. У муздек сувга аста-секин тушиб, унда чўмилмоқчи бўлгандай оҳистагина ботиб борарди.

Уст-боши чангга боғган яланг оёқ озғин бир деҳқон тик жарликдан дарё ёқасига тушиб кела бошлади. Уст кийимларини ечиб, ботиб бораётган қуёшнинг илиқ нурларида исиниб, хийла вақт дарё ёқасида турди, кейин тимсоҳдек эпчиллик билан сувга шўнғиди ва қандайдир куйни хиргойи қилганча маза қилиб суза кетди. Унинг ашуласи жимликни бузиб, чор атрофдан акс садо бера бошлади, лекин бу ҳол узоққа чўзилмади. Кутилмаганда бирдан ўқ товуши эшитилди. Деҳқон сесканиб кетди, гўё чолғу асбобининг тори каби ашуласи бирдан узилди. У сувдан шошилиб чиқиб, тез-тез кийинди-да, зудлик-ла тепаликка тирмашди. Салим тепаликка чиқиб олиб, ўқ-товуши эшитилган томондан кўзини узолмай қараб қолди. Йироқдан бир тўда деҳқонларга ва йилт-йилт этиб кўринган метин, ханжар, милтиқ ва белкуракларга кўзи тушди. Жанговар қўшиқни эшитиб Салимнинг қони жўшиб кетди. У йўл-йўлакай бирорта қурол ахтариб уришаётганлар томон чолиб кетди. Ҳайдалган далада кимдир ташлаб кетган мотига ётарди. Салим уни олди-ю, жангга отилди.

Сочи қиртишлаб олинган бошлардан қон оқмоқда эди. Салим, синглисининг болта билан уриб бир деҳқонни қулатганини, йиқилган одамнинг хотини эса жонжаҳди-ла белкурак билан синглисига ташланганини

кўрди. Шу заҳоти қаттиқ огриқдан аъзойи бадани зирқираб кетди, кўз олди қоронгилашиб ҳушидан айрилди.

2

Салим ҳушига келганда кенг, ёруғ хонада, юмшоқ, қулай каравотда ётарди. Хонадаги бошқа каравотларда ҳам Салимга ўхшаш қорачадан келган кишилар ётишарди. Кўпининг боши боғланган, ҳар томондан инграган овозлар эшитиларди... Салим ёнида кимдир хириллаётганини эшитди: қўшниси жонталаш бўлиб қолганди; тез орада хириллаш ғарғара билан алмашинди-да, у жим бўлди. Беморнинг гавдаси чўзилиб, бутунлай овози чиқмай қолди. Салим фикрини бир ерга тўпламоқчи бўлди-ю, лекин мажоли келмади. Салимнинг томоғи қақраб, таъналик азоб берарди. У инграб сув сўради. Бир оздан кейин кимдир унинг лабига бир стакан муздек сув тутди. Салим шошиб сувни ичди-ю, яна ҳушидан кетди. Қайта ҳушига келганида, у ўзини анча енгил сезиб, бўлиб ўтган воқеаларни эслади. Қараса, касалхонада ётибди. Ахир у, мана шунақанги уриш-жанжаллар сабабли касалхонага тушган қариндош-уруғларини кўргани неча марта Бағдод касалхоналарига келган. У касалхонадаги жуда қизиқ хириллаган ён қўшнисини эслади. Уша томонга қараган эди, оқ кийимли икки киши уни замбилга солиб олиб чиқиб кетаётганини кўрди. Салимнинг кўзларида савол аломатини кўриб, санитарлардан бири ҳазил тариқасида: «Бу тайёр бўлди. Зора сенинг бахтинг ёр бўлиб тузалиб кетсанг»,— деди.

Салим жилмайди, унинг марҳумга ҳам раҳми келмас, ўз тақдиридан ҳам қўрқмасди. Хонага кимдир кирганини сезган Салим кўзини очиб, оқ халат кийган навақирон, хушбичим йигит билан ёшгина чиройли бир қизни кўрди. Унинг кетидан яна бир қанча киши кириб келди. Ҳаммалари оқ халат кийишган эди. Улар ҳар бир каравот ённга келиб, касалларни кўздан кечиришарди. Ниҳоят, улар Салимнинг ёнида тўхтаб, устидаги одеялини очишди-да, яраларини боғлай бошлашди. Салимнинг яраси қаттиқ огриса ҳам, чидаб ётаверди. Қиз мулоим товуш билан ҳамроҳидан сўради:

— Бу ерларига нима қилган ўзи?

— Бу куйдирилган жароҳатнинг ўрни,— деб жавоб

берди йигитча.— Менимча, унинг яраланган жойларини куйдиришган. Деҳқонлар ҳар қанақа жароҳатни ҳам куйдириб даволайдилар. Мана, қарагин-а, бошида ҳам, бўйнида ҳам.

Йигит ярани текшириб, унга зонд юборди-да, яра жиддий бўлса ҳам муҳим аъзоларга таъсир қилмаганини айтди.

— Қасалнинг тез орада соғайиб кетиши аниқ,— деб қўшиб қўйди у.

3

Доктор Ҳисом диваннинг ёстиғига ёнбошлаб, ҳориган оёқларини чўзди-да, кўзларини юмди. Сарик абажурли электр лампасининг заиф нури унинг чиройли, рангсиз юзига ва узун тим қора киприкларига тушиб турарди.

Эшик оҳиста очилиб, хонага оёқ учида юриб бир аёл кирди. Бу врач Хайфа эди. Қоп-қора шахло кўзларининг нурли боқишлари мудраётган йигитга тушгач, қизнинг чеҳраси шодлик ва меҳр ўтида ёнди. У товуш чиқармасдан Ҳисомга яқинлашиб энгашди-да, меҳрибонлик билан қоп-қора жингалак сочларини силади. Доктор кўзларини ҳам очмасдан пичирлади:

— Бу сенмисан, сеҳргарим?

— Назаримда, бу мулойим нурга қўшилиб кетгандек туюлдинг, шунинг учун қўлим билан ушлаб кўряпман.

Коридорда кимнингдир оёқ товуши эшитилди.

— Бас бойлашаман, бу Мажид,— деди Хайфа.

Ҳисом кўзини очиб, истеҳзо билан қизга қаради-да:

— Мен уни бир шиша вискини бирга баҳам кўришга таклиф қилганлигимдан яхши хабаринг бор. Шундай бўлгач, билағонман деб, кимни ҳайрон қилмоқчисан?

Эшикда баланд бўйли йигит кўринди. Унинг қорачадан келган гамгин юзида қандайдир мулойим, маъюс табассум ўйнардди. Бу чеҳрани мана шу маъюс табассумсиз тасаввур қилишлик жуда қийин эди.

— Ассалому алайкум, осиеликлар!— деб салом берди Мажид дўстларига.

— Агарда миср лаҳжасида гапирмоқчи бўлган бўлсанг, бу ерда фақат битта аёл врач¹ борлигини инобатга ол,— деди Ҳисом.

¹ «Осият» деган сўз арабчасига аёл врачни ва осиеликларни, яъни, араблар тушунчасида, бераҳм кишиларни англатади.

— Демак, бераҳм мен эканман-да!— деб хитоб қилди Хайфа.— Яхшиликка ёмонлик деганларидек, мен масхара қилмоқчиган шекилли!

— Наҳотки, у болалик одатларини ташлайди, деб ўйлайсан?— деди Мажид.— Агарда шундай бўладиган бўлса, сен ундан юз ўхирасан, биз ҳам уни ортиқ севмай қўямиз.

Ҳисом истеҳзо билан деди:

— Қудратли юристим, шуни унутма, мен эркаклар билан аёллар ўртасидаги тенг ҳуқуқлик принципига амал қилиш тарафдориман.

Лекин юрист аллақачон қўлида виски шишасини ўйнаб гўлдирадди:

— Эй, парвардигори олам, бизга ўлат ва шунга ўхшаш юқумлик касалликларни юборгин, токи пулсиз юристларни қиммат ичимлик билан меҳмон қилувчи мана бу ажойиб сахий врачларнинг ҳамёнлари тиллага тўлсин, бу юристлар эса, қалбларидаги яширини ғам-аламларни сўндира олсинлар. О, парвардигори олам!

— Омни оллоҳу акбар!— деб кулиб фотиҳа қилишиди учовлари.

Мажид столга кўз югуртириб чиқди-да, сўнг:

— Бу ичимликка яраша ноз-неъматлар қани?— деб сўради.

Доктор ҳайрон бўлиб, Хайфага ўгирилиб қаради-да:

— Бизнинг паришон дўстимизга нима бўлди? Шишани кўриши биланоқ маст бўлиб алжий бошлади?

— Ҳозир мен унга ҳушёр қиладиган дорин олиб келаман,— деб Хайфа ўрнидан турди.

Мажид маъюс бошини қимирлатди:

— Эй, сиз медицинани инглиз тилида ўқиганлар, бу япалоқ шишанинг номи нима? Бизнинг қудратли отабоболаримиз ичимликларни ҳар хил идишларда сақлаганликларидан хабарларинг борми? Мана бунга ўхшаш идиш «хавжала» деб аталарди, «ноз-неъмат» деганда эса тамадан тушуниларди.

Доктор Хайфага бир имо қилган эди, у санитарни чақириб, секингина бир нима деди. Эркакларнинг ёнига қайтгандан кейин эса, докторга сирли боқиб қўйди.

Хаял ўтмай хонага бизга таниш деҳқон Салим кириб келди. У эшик олдида тўхтаб саломлашиб, уялганидан ўзини қўярга жой топмай қолди. Хайфа уни Мажиднинг ёнига ўтиришга таклиф қилди.

— Мана сенга тамадди, Мажид. Бу деҳқон Салим. Сен эса, Салим, мана бу машҳур юрист Мажидбек билан танишиб қўй.

— Мен, сиз врачларнинг ўликларни тузлашларинг ва кесишларингни билардим, меҳмонларингни касаллар билан зиёфат қиларсизлар, деб ўйламагандим.

— Тил ва адабиётни яхши биладиган, қиммат баҳо вино ичадиган сенга ўхшаш одам кўпроқ интеллектуал тамаддига муҳтожлик сезади,— деб жавоб берди Хисом.— Бу сенинг касалингни яхши биладиган врачнинг рецепти.

Салим ўнғайсизланиб аланглаб ўтирарди. Гўё булар унга нотаниш тилда гаплашаётгандек, уларнинг гапларидан ҳеч нарса тушунмаётганлиги кўриниб турарди.

Мажид Салимнинг ёнига виски ушлаганча яқинлашди-да:

Тозасини ичасанми ёки сув аралаштирилганими?— деб сўради.

Деҳқон йигит илжайиб жавоб берди:

— Умримда ичиб кўрмаганман, ичмайман ҳам. Ўзларинг роҳат қилиб ичаверинглар, мен хизматларингда тураман.

Салим жим бўлди, у шодлигидан жилмаяр, тортинчоқлиги тобора йўқолиб борарди.

Бу одам ичмаса ҳам сархуш юраверади, аммо у ҳеч қачон маст бўлмаслигига ишонаман,— деди Мажид.

4

Салим Мажиднинг бирталай саволларига бажону дил жавоб берди. У, бу жаноблар уни даволаб ва парвариш қилибгина қолмасдан, ҳамма нарсани қизиқсиниб суриштираётганларини, ҳаёти тўғрисида кўпроқ нарса билишга интилаётганларини сезиб турарди. Салим одамларни қизиқтира олиши мумкинлигини умрида биринчи бор ҳис этди.

— Бу бизнинг қабила аъзолари ўртасидаги дастлабки ёки охириги уриш-жанжал эмас,— деди у қишлоқ лаҳжасида.— Бундан икки юз йил муқаддам бобокалонимиз биринчи марта бу ерларга макон қурган. Унинг жуда кўп хотини ва болалари бўлган. Отасидан ўрнак

олган болаларнинг ҳам кўп хотин ва бола-чақалари, анчагина неvara ва чеваралари бўлган, шу сабабли ал-Жаббури қабиласи минг кишидан ошиб кетган. Бобокалонимиз ал-Каруддаги¹ ерларга экин-тикин эка бошлаган. Уша замонларда ернинг унчалик қадр-қиммати бўлмаган, шунинг учун ҳам ҳукумат ерни ота-боболаримга берган. Улар бу ерларга экин экиб, ерни кўз қорачиғларидай асраганлар. То англизлар Ироқни босиб олгунларича ана шундай бўлган. Ушанда бағдодлик баъзи бир қудратли кишилар ва боилар бизларни бу ерлардан қувишга, еримизни тортиб олишга уриниб кўрганлар, лекин бу ишнинг уддасидан чиқолмаганлар. Инглизлар, Бағдод яқинидаги бу районда, деҳқонлар орасида ғалаён бўлмаган тақдирдагина осойишталик ўрнатиш мумкин, бунга эришиш учун эса ўзларидан тортиб олинган ерларни ўзларига қайтариб бериш лозим. Шундай қилсак, деҳқонлар ғалаён кўтармайдилар, деб ўйлаган бўлсалар керак. Шу сабабли улар бу ернинг икки минг мишорини² бизнинг қабиламыз ихтиёрига топшириб қўйганлар. Бизлар тер тўкиб меҳнат қилдик, лекин қишлоқ хўжалик машиналари пайдо бўлгач, уларни сотиб олиш учун пул керак бўлиб қолди. Бунинг учун савдогар ва судхўрларга ялиниб боришга тўғри келди. Судхўрлар пулни катта процент билан беришарди. Берган пуллари ҳисобига уч процентдан ҳақ олишарди. Савдогарлар эса экилмаган экин ҳосили устидан қарз беришарди. Ҳосилни йигиб-териб олингандан кейин улар ҳар хил ёлгон-яшиқ найрангларни ишга солиб, ҳосил таннархининг тўртдан бир қисмини ўзлариники қилиб олишга уринардилар. Деҳқонлар жуда кўп қарз бўлиб қолишиб, охири ер аста-секин шаҳарда яшовчи заминдор ва бекларга ўта бошлади. Мана шундай қилиб бизлар ўзларимизнинг қабилавий еримизнинг ижарачиларига айлана бошладик. Қашшоқлик ва муҳтожликдан қутулиш мақсадида деҳқонлардан баъзи бирлари қўлидан кетган ўз ҳосилининг бир қисмини яширар, бошқалари эса қўшнисининг ерига экин экишга уринарди. Мен ярадор бўлган муштлашиш, акам Самир амакиваччамиз Марғунга қарашли ернинг бир қисмига экин экмоччи бўлганлиги туфайли бўлган эди. Марғун эса бу ер

¹ Ал-Каруд — Ироқдаги бир вилоят.

² Мишор — 0,25 м. га тенг келадиган ер ўлчови.

өзиб қолганлиги учун шудгор қилиб қўйиш мақсадида бўш қолдирган эди.

— Наҳотки, ер эгаси етилган ҳосилни экин эккан кишидан ололмаса, ахир ер уники-ку?— деб сўради Хайфа.

Мажид киноя билан деди:

Қонунни врачдан кўра деҳқон дурустроқ билади. Мана, сенинг илминг бор, аммо бегона ерга эккан бўлса ҳам, чиққан ҳосил эккан кишиники бўлишлигини тушунмайсан. Қонуннинг кучи шунда-да!

Мақтовдан хурсанд бўлиб кетган Салим гапида давом этди:

— Мана шунинг учун қонимиз тўкиляпти-да. Бу уришда уч киши ўлиб, ўн киши оғир ярадор бўлганлигидан ўзларингизнинг хабарингиз бор. Аммо енгил ярадор бўлганлар ҳам йўқ эмас, ҳамма ҳам тиббий ёрдам сўраб касалхонага боргани йўқ-да!

Бунақанги муштлашишларнинг олдини олиш қўлидан келадиган бошлиқларнинг йўқми?— деб сўради Ҳисом.

— Бағдод атрофида яшовчи деҳқонлар қабилавий қонунларга бўйсунмайдилар,— деб жавоб берди Салим.— Уруғ ва қабилавий муносабатларимиз жуда бўшашиб кетган. Баъзи бир деҳқонлар катта ер эгаларига айланиб кетишган, баъзилари эса уларга хизматкор бўлиб қолишган. Лекин ерни қўлига киритиб олган шаҳарлик жаноб ва бекларга қараганда, деҳқонлардан чиққан ер эгаларининг сони оз.

Мажид ўрнидан туриб, хонанинг у бошидан-бу бошига юрар экан, қизишиб гапира кетди:

— Бу ерда ўтириб ҳеч нарсадан хабаримиз йўқ, энг асосий нарсани — еяётган нонимиз қандай етиштирилишини, тумшугимизнинг остида нималар содир бўлаётганини билмаймиз.

Ҳисом жилмайиб Хайфадан сўради:

— Бунга виски таъсир қилдими ёки тамадди?

— У иситманинг янги тури — ватанпарварлик касали билан оғриб қолди,— деб жавоб берди Хайфа.

Салим кетиши лозимлигини англаб, ўрнидан қўзғалар экан, ҳаммага қараб деди:

¹ Шаҳар атрофида яшовчи деҳқонлар ҳукумат қонунларига, чекла жойларда яшовчилар эса, қабила бошлиқларига (шайхларга) бўйсунмайдилар.

— Агарда таклифимни қабул қилиб, бирор кун кечки пайт қишлоғимизга қадам ранжида қилсаларинг, жуда хурсанд бўлардим. Кечқурунлари қишлоғимиз жуда сўлим бўлади, сизларга жуда ёқади. Қишлоғимизга келсаларинг, мен ҳам ғамхўрликларингни бир оз бўлса-да, қайтарган бўлардим.

Мажид ҳамма учун жавоб берди:

— Бу ажойиб таклиф, чин кўнгилдан қилинган таклиф, биз жону дилимиз билан қабул қилардигу лекин, афсуски, бу унчалик осон иш эмас-да.

— Қишлоғимиз машинада ярим соатлик йўл,— деди Салим.

— Шундай бўлса, аввало таклифингни мен қабул қиламан,— деди Хайфа.

— Сени у ерда биронта артистка бўлса керак, деб ўйлашлари мумкин,— деди Ҳисом.

— Сиз ўйлаганча бефаҳм эмасмиз доктор,— леб эътироз билдирди Салим.— Ахир, биз Бағдодга яқин яшаймиз. Қавмимиздан врачлар ҳам, юристлар ҳам егишиб чиққан. Бек ал-Жаббури, жаноб ал-Жаббури, ал-Жаббури афанди деган номлар одамлар оғзидан тушмайди.

5

Диёлидаги кўприкдан ўтгандан кейин машина полизлар ўртасидан ўтган йўлга бурилди. Полизларда катта-катта тарвуз-қовунлар пишиб ётарди.

— Полиз бирам чиройлики, тарвуз ва қовунларни қаранг, бирам кўп эканки,— деди Хайфа.— Биласизми, мен умрим бино бўлиб тарвуз-қовун қандай ўсишини кўрмаган эдим.

— Сен, эҳтимол, тарвуз билан қовунлар ҳам апельсинга ўхшаб дарахтда ўсса керак, деб ўйлагандирсан,— ҳазиллашди Ҳисом.

Салим шофердан тўхташини илтимос қилиб, шу ўртадаги полизда турган деҳқонни баланд товуш билан чақирди. Деҳқон машинанинг ёнига келиб, Салим билан ҳол-аҳвол сўрашди. Соғайиб кетганлигидан хурсанд бўлганини айтди. Йўловчиларга уятчанлик билан қараб қўйди-да, шофердан бир оз кутиб туришни илтимос қилиб, шошиб полизга кириб кетди. У Салим билан бир неча етилган тарвузларни танлаб узди. Шофер машина эшигини очиб, тарвузларни машина кузовига сол-

ди. Сўнг Салим деҳқон билан хайрлашди, шофер рулга ўтиргач, машина жойидан қўзғалди.

— Тарвузларга пул тўламадик, сенинг тўлаганингни ҳам кўрганим йўқ. Бу деҳқон билан ўз ҳисоб-китобинг борга ўхшайди-а?— деди Мажид.

Салим кулиб юборди.

— Йўқ, бу тарвузлар ҳамманики.

Ҳисом истеҳзо билан Мажиддан сўради:

— Бунга нима дейсан? Ахир бу ҳамма нарсани остин-устин қилувчи коммунизм-ку!

Мажид жилмайиб жавоб берди:

— Сен, докторим, араб тилидан нечоғлик беҳабар бўлсанг, сиёсатдан ҳам шунчалик беҳабарсан,— кейин Салимга ўгирилиб қўшиб қўйди: Бағдодда, тарвуз юз филсдан¹ ортиқроқ туради. Бу хўппа семиз бир туки йўқни ўттиз километр масофага олиб бориш, унинг нархини нолдан юз филсгача ошириб юборишига ақлим ожизлик қилиб турибди. Қани, бунинг сирини менга тушунтириб бер-чи?

Мен, хоҳлаган одам бу даладаги тарвузни олиб кетаверади, демоқчи эмасман,— деб жавоб берди Салим.— Сен айтаётган Бағдоддаги тарвуз нархининг юз филс бўлишига сабаб, кира ҳақи ва устига қўйилладиган солиқлар. Фойда деҳқон билан ер эгаси ўртасида бўлинадиган оқибатда деҳқонга ҳар бир тарвуз ўн филсдан кўлга тушмайди. Бундай қараганда, ҳалиги деҳқон гўё сахийлик ва холис хизмат кўрсатди, лекин ҳақиқатин олганда у зарар кўрмайди, чунки ўз ёнидан бергани йўқ-да!

Машина, то дарё ёқасидаги бир неча фут² баланд қишлоқ йўлига чиқиб олгунча, ўнқир-чўнқирларда ирғишлаб, гоҳ ўннга, гоҳ чапга қийшайиб, аста-секин зовурлардан ўтиб борди.

— Мана, уйимизга ҳам етай деб қолдик,— деди Салим.— Ҳозир тўғон томонга кетяпмиз.

Мажид атрофга кўз ташлаб, Салимни, дарёни ва ерни кўрсатиб:

— Қўл, ер, сув — ҳақтимизнинг уч таркибий қисми ва уч манбаи,— деди.

Узун девор ерқада қолди, энди саёҳатчиларнинг кўз

¹ Филс — майда чақа.

² Фут — 30, 479 сантиметрга баравар келадиган инглиз ўлчови.

ўнгида кенг текислик намoън бўлди. Машина кичкина бир уй олдига келиб тўхтади. Мўридан қора тутун буруқсаб чиқар, уй ичидан эса моторнинг шовқини эшитиларди. Меҳмонларни бир тўда деҳқонлар кутиб турарди. Ҳаммадан олдинда кўзи ногирон, қовоғи солиқ тик қоматли чол ва сочи тарашланган пакана бир киши турарди.

Деҳқонлар меҳмонларни ўзларига хос меҳмондўстлик билан кутиб олишди. Олдиндаги икки киши бошқалардан ажралиб турарди. Улар бошқаларнинг ҳурматига сазовор эканликлари яққол сезиларди.

Мажид уйчага яқинлашиб, эшигидан мўралади.

— Кираверинг афанди, машинамизни бир кўринг,— деди чол.

Меҳмонлар уйга киришди. Уйнинг деразаси йўқ эди. Қирганларнинг кўзи қоронгиликка ўргангандан кейингина, машина ёнида турган ярим яланғоч кишини кўрдилар, унинг бадани худди бронзадан қуйилганга ўхшарди.

Чол уни меҳмонлар билан таништирди.

— Бу одам бағдодликми?— деб сўради Мажид.

— Йўқ,— деди чол,— бу ўзимизнинг қабиламиздан, аммо машинани яхши идора қилади. Қишлоқ хўжалик машиналарида ишлаётганларнинг кўпчилиги — кўчманчи қабилалардан ёки деҳқонлардан чиққан. Кўплари ҳунарларини яхши ўрганиб олишган. Шунинг учун ҳам баъзиларини Бағдоддаги заводларга ишга олишяпти.

6

Оқшом ниҳоятда яхши бўлди, ҳарорат пасайди, нафасни қайтарадиган намлик ҳам сезилмади. Аҳён-аҳёнда эсган енгил шабада тут дарахтларининг барглари ни силкитар, баргларнинг шитирлаши эса ариқдаги сувнинг шилдираши билан ҳамоҳанг бўларди.

Ҳисом гиламда ёнбошлаб ётарди. Мажид деҳқонларга ўхшаб чордана қуриб олган, кенг чолвор кийган Хайфа эса чўққайиб ўтирарди.

Халқ Абу Маътар деб атаган Ҳусайн исмли ҳалиги чол меҳмонларга, Салимга кўргазган ғамхўрликлари учун ташаккур билдирарди. Миннатдорчилик ҳаддан ошиб кетганлигидан меҳмонлар хижолат бўла бошлашди.

— Деҳқонлар тирикчилигимиз манбаидир. Ахир сиз

лар бизни озиқ-овқат билан таъмин қиламиз, деб доим меҳнат қиласизлар. Биз ҳам ҳеч бўлмаса бирор нарса билан сизларнинг яхшиликларингизни тақдирлашимиз керак-да. Мен қишлоқни жуда яхши кўраман, шунинг учун сизларга ўхшаш деҳқон бўлгим келади,— деди Мажид.

Абу Ҳасан лақабли паканагина Збола Мажиднинг сўзларига қизиқсиниб унга яқинроқ келди.

— Гапинг жиддий бўлса, истагингни қондириш жуда осон.

— Деҳқончиликни шунчалик яхши кўрган бу бекнинг орзусини рўёбга чиқаришлик учун ҳеч қандай маблағи йўқ,— деб Мажиднинг ўрнига жавоб берди Хайфа.

— Ерни сотиб олишнинг ҳожати йўқ,— деди шошилиб Збола.— Шу атрофда юз йиллардан бери бўш ётган давлат ерлари бор. Ҳар ким ҳам истаганича ерни ижарага олиши мумкин. Агарда Мажидбек ҳақиқатан ҳам деҳқончилик қилишни истаса, биз унинг орзуларини рўёбга чиқариш йўлида хизмат қилишга тайёرمىз.

Доктор ёстиқдан сал кўтарилиб сўради:

— Айтишларингча, шунча ер бўш ётган экан, нега энди ер учун бир-бировларинг билан уришасизлар? Нега бу ерларни ўзингиз ижарага олмайсизлар?

Ҳусайн бир хўрсиниб жавоб берди:

— Бир қанча йиллардан буён бу ерни ижарага олишга уринамиз, лекин ҳар сафар ҳам чор атрофимизда яшайдиган заминдорлар йўлимизга ғов бўлишади. Қолаверса, шаҳар идораларига бориб ўз манфаатимизни ҳимоя қилолмаймиз. Бундан ташқари, суғориш учун керак бўладиган насос ва шунга ўхшаш нарсаларни сотиб олишга пулимиз камлик қилади.

— Нега бирлашиб туриб бу ерларни қўлга киритишга уринмайсизлар? — деб сўради Хайфа.

— Деҳқонлар ҳали коллектив меҳнатнинг фойдасини тушунмайдилар, унинг хусусиятини тан олмайдилар,— деб жавоб берди Збола.— Аммо бизлар кўпинча бир неча киши бирлашиб ишлаймиз. Лекин помешчиклар билан бирга ишлай олмаймиз, чунки улар бизни ердан маҳрум қилишга уринадилар. Бойлар бўлса, бизга ишонмайди, бизларни қаллоб деб ўйлашади.

— Мабодо, бу ерларни ижарага ололсаларинг, у вақтда уриш-жанжаллар тугайдими?— деб сўради Мажид.

— Биз ҳам уришайлик деб ўлиб кетаётганимиз йўқ,— деди Салим.— Агарда, сен айтаётган нарса бўлса, қўлга қурол олишнинг ҳам ҳожати қолмайди.

— Ахир сен, Мажид жаноблари, юристсан,— деб гапга қўшилди Збола,— бу ерларни ижарага олиш сенга осонроқ. Юристар қонун-қондаларни яхши билишди. Эҳ, қани энди худойим ақлингга нур берса-ю, биз билан бирга шу ишга бел боғласанг! Ҳозирги пайтда деҳқончилик осмондан чалпак ёққан билан баравар, жуда катта даромад келтиради.

Ҳисом Мажидни туртиб, қулогига шивирлади:

— Роса тузоққа тушдинг-ку, менинг буюк юристим! Қани кўрамиз, бу тузоқдан қандай қилиб қутулиб кетаркинсан!

Мажид қовоғини уйганча чуқур ўйга толиб ўтирарди.

— Бунинг учун қанча маблағ керак бўлади?— деб сўради у бирпасдан кейин.

— Аввалига ҳаммаси бўлиб ўн минг динорча керак бўлади,— деди шоша-пиша Збола.— Шунинг ўзи ўн минг мишор ерни ҳайдашлик учун кифоя қилади. Ижара ҳақи кўп эмас, уни бўлиб-бўлиб тўланади. Ерни суғорадиган ариқлар ҳам бор. Фақат дарёдан сув чиқазиш учун насос ўрнатиш керак бўлади. Ишловчилар эса, мана булар, рўбарўнда туришибди. Ишга киришавер. Уч минг динорни ўзимиз тўплаб қўйганмиз.

Мажид ўйланиб қолди. Иккала врач бир-бирига маънодор қараб қўйди. деҳқонларнинг кўзларида умид учкунлари чақнади. Ҳаммалари индамай, қимир этмай ўтиришарди. Салим стаканга қатиқ қуйиб Мажидга узатди.

Касалхонада учрашганимиздан кейин туш кўрибман. Тушимда менга бир сиқим Нахравон тупроғидан берганмишсан, у тупроқ менинг қўлимда худди ўшанда сен ичган винонинг рангига ўхшаш олтинга айланиб қетганмиш.

— Нахравон деганинг нимаси?— деб сўради Мажид.

— Биз ўшаёқда гаплашган ер ўша-да.

— У ернинг ўзи қанча келади?

— Ярим миллион мишор, жаноб,— деб жавоб берди

Збола.

Хайфа ҳатто ўрнидан сакраб туриб кетди. Қатиқ ичаётган Мажид қалқиб кетай деди. докторнинг эса кўзлари косасидан чиқай деб огзи очилиб қолди.

— Эй худо-ей,— деди у,— шунча ер бекор ётса-ю, бир

парча ер учун одамлар қон тўкса.— Бу ер билан дарё ораси қанча келади.

— Ҳаммаси бўлиб олти километрча,— деди хурсанд бўлиб Збола.

— Имом Салмон арвоҳига қасамёд қилиб айтаманки, мен сизга у ерни кечгача кўрсатаман.

Ҳаммалари ўринларидан қўзғалишди, шофер имо-ишорасиз рулга ўтирди, меҳмонлар орқа ўринни эгаллашди, Ҳусайн билан Збола шофернинг ёнига жойлашдилар, Салим эса милтиқ ва ўқдонни олиб, машинанинг зинапоясида туриб кетди. Машина ҳали улар қишлоққа келишган йўлдан борар эди. Чорак соат ҳам ўтар-ўтмас, Ҳусайн чол тўхташни илтимос қилди-да, меҳмонларга ўгирилиб:

— Келдик! Мана у — орзу қилинган ер!— деди.

7

Ҳаммалари машинадан тушиб, Ҳусайннинг кетидан тепалик устига чиқишди. Қўз олдларида ботаётган қуёш нурларида ярқираб турган бўм-бўш яланглик ястаниб ётарди. Олис-олисларга учи йўқ маржон ипидек тепаликлар чўзилиб кетганди.

Ҳусайн энганиб бир сиқим туироқни қўлига олди-да, эҳтиром билан ўпиб, сочиб юборди. Кейин намоз ўқиётган кишидай шивирлади:

— Бу серҳосил ер, уни олло таолонинг ўзи яратган. У узоқ-узоқларгача чўзилган. Бойлар бу ерларга деҳқонларни йўлатмайдилар, ўзлари ҳам ҳеч нарса экмайдилар, бирор кишининг қўл уришига ҳам йўл қўймайдилар.

Қўлини олдига чўзиб, у яна давом этди:

— Улар бирор иш қилишликка йўл қўймайдилар, бу муборак ерни обод қилиш учун сув ҳам келтиролмайдимиз.

Мажид ҳаяжонланиб кетди, у ўз одатича ҳозир ҳам чимирилиб деди:

— Бундан юз йиллар муқаддам бу ерларга аббосийлар¹ сув чиқарганлар, улар бу ерларга сувни Сомирандан² олиб келганлар. Мана бу тепаликлар тизмасига бир қаранглар-а, ахир бир вақтлар у ерлардан бу жойларни

¹ Халифалар династияси (VIII-XIII асрлар)

² Сомира—Бағдод яқинидаги қадимий шаҳар.

гуллаган бўстонга айлантирган каналлар ўтган. Ҳамма нарса вайрон қилинган, у даврлар ҳақида ривоятларгина қолган, холос. Бу ерда, оёғимиз остида ироқ дехқонлари бобокалонларининг хоки ётибди. Бир вақтлар бу ерларда бой қишлоқлар бўлиб, феодал, амир ва халифаларнинг саройлари қад кўтарганди, ажойиб боғлардаги дарахт сояларида эса ашулачилар ва гўзал канизаклар базмлар қуришганди. Қим билади, балки мана шу мен турган ерда бир вақтлар Хорун ар-Рашид ўтиргандир, салқин насим, кайфлари тарақ бўлган амирларнинг қулоғига Иброҳим ал-Мосули ва Исҳоқнинг¹ ажойиб яллаларини етказгандир. Аммо Узоқ Шарқдан ўлакса вабо — Хулаку ўз қўшини билан етиб келди². Улар аҳолини қирдилар, қишлоқлар, саройлар, кўприк ва йўлларни бузиб ташладилар, харобалар қолди холос, эндиликда бу ер қайта жон ато қилувчи инсонни кутмоқда.

Мажид жим бўлиб қолди.

— Балки бу ерларга янги ҳаёт бағишловчи кишининг ўзи сендирсан, менинг юристим? — деди ҳазиллашиб Ҳисом.

— Мана бу канал ерларимизни кесиб ўтиб, тепаликларгача етиб боради, — деди Збола тепаликларни кўрсатиб. — Қаранг-а, у худди бошини қумга тиқиб олган илонга ўхшайди. Агарда уни чўзсак борми, сув шаршара бўлиб шу ергача оқиб келади, ахир яланглик насослар қуриш мумкин бўлган тик қирғоқдан анча пастда-да!

— Дўстим, сен режани пухта тузган кўринасан, — деди доктор, — ёлғиз бирон қиши орзу-умидларинг билан қизиқишини кутаётганга ўхшайсан.

— Жаноб доктор, мен у одамни тондим, бунга ишончим комил. Юрист жанобларига бир қарагин-а! У аллақачоноқ қармоғимга илинди. Лекин унинг ўзи билан кифояланмайман, дўстлари — сен ва ойим қиз ҳам бу ишда унга содиқ ёрдамчи бўласизлар, — деб ўйлайман.

Доктор кулиб Мажидга мурожаат қилди:

— Эй инсон, ўй-хаёлларингни қўй, яхшиси бу ернинг эгаси нима деяётганига қулоқ сол. Иккаламиз майлику, Хайфани ҳам домига илинтирмоқчи! Ҳосилнинг хў-

¹ Иброҳим ал-Мосули ва Исҳоқ — аббосийлар давридаги машҳур ҳофизлар.

² Автор XIII асрдаги мўғуллар ҳужумини кўзда тутадди.

жайини бўлиб олгандан кейин, уни нима деб атасак бўларкин? Бунақанги вақтларда эркак кишини заминдор деб атайдилар, хотин кишини эса нима деб бўлади? Заиндор аёл дейиладими? Жуда соз! Жуда соз! Биз бу ерга оддий кишилар бўлиб келган эдик, уйга заминдор бўлиб қайтамиз, шекилли-а?

— Бу ҳақиқатдан йироқ эмас. Эй сен, жонсизларга жон ато қилувчи зот¹, балки бу ерларни обод қилишга сенинг ўзинг биринчи бўлиб ҳисса қўшарсан!

Оқшом қишлоққа қайтишди. Қуёш аллақачон ботган, тиниқ осмонда тўлин ой барқ урарди. Кечки овқат тайёр экан. Катта лаганда бутунлигича қовурилган қўзи-чоқ билан қайнатилган гуруч қўйилганди. Пиширилган товуқ гўшти атрофига ҳар хил сабзавотлар терилган. тарвузлар сўйиниб, кўзалар сутга тўлдирилган.

Меҳмонлар гиламга ўтиришди, мезбонлар одоб ва одатдан тик туриб қолишди.

— Келинлар дўстлар, тош асридаги ота-боболаримиздек бир тўйиб овқат еб олайлик,— деди Мажид.

Шундай деб у қўли билан қўзичоқнинг оёғини узди ва Хайфага гўштни узата туриб:

— Чангалзорларда хотин-қизларни мана шундай сийлашарди,— деди.

8

Мажид Раҳим онаси билан оддий, кичик бир уйда яшарди. Меҳмонхоналари кабинет ўрнини ўтарди. Бу хона унчалик катта бўлмаса ҳам, шу уйдаги энг кенг хона ҳисобланарди. Хонага китоб шкафлари қўйилган бўлиб, столда ҳам, деразаларда ҳам китоблар сочилиб ётарди. Хонанинг қулай, кўркам мебели уй хўжаси бу ерда ишлабгина қолмай, меҳмон қабул қилиши, баъзида эса шу ерда ҳордиқ чиқаришини ҳам кўрсатиб турарди. Деворларда зўр дид билан сайлаб олинган расмлар осиглиқ турарди. Бурчакка Вольтернинг бюсти қўйилган эди.

Збола юмшоқ курсида ўтириб олиб, уй жиҳозларига ҳайрон бўлиб қарарди. Агарда зарур иши бўлмаганда бу ерда бирор дақиқа ҳам қолмасди.

¹ Қуръон сураларидан.

Доктор Ҳисом завқ билан унинг чеҳрасини кузатиб ўтирарди. Зболанинг кўзи китоб ушлаган яланғоч қиз тасвирланган расмга тушганини кўрган Ҳисом:

— Нима учун у қиз яланғоч бўлиб олиб китоб ўқиётганлигига таажжубланаётган бўлсанг керак-а,— деди.

— Оллоҳнинг ўзи билади,— деб жавоб берди Збола.— Биз деҳқонлар, кўпинча сизларнинг дидингизга тушунмаймиз. Нима учун маъна буниси серрайиб кулиб турибди?— дея Збола Вольтернинг бюстига ишора қилди.

— Менимча у, ҳеч қандай заруриятсиз уйнинг у бошидан-бу бошига бориб келаётган юристимиз устидан кулаётган бўлса керак,— деб жавоб қилди доктор.

Хайфа, унинг кетидан патнусда чой кўтарган хизматкор кирди.

— Ойинг, кейинги вақтларда ўғлим ўйчан бўлиб қолди, яна бирор сатангнинг домига илиниб қолмадимикин, деб ташвишланыпти,— деди Мажидга Хайфа.

— Ундай эмаслигини сен айтмадингми?— кулиб сўради Ҳисом.— Унга айтиб қўй: ўгли бой бўлиш ва шуҳрат ортириш ҳаракатида ҳатто, бизларни ҳам йўлдан оздирмоқчи.

— Эркак кишининг аёл киши домига илинишлиги жуда уят иш,— деди Збола.— Хотин киши бор-йўғи эркак кишининг қули-да!

— Жаноб Абу Ҳасан,— деди Хайфа Зболага қараб, — менинг олдимда яна бир марта шунақанги сўзни оғзингдан чиқарсанг, заҳардан укол қиламан.

— Хайфа унинг жонига қасд қиляпти!— деди Мажид кулиб,— Збола, уни судга беришинг, ҳатто қамагишинг мумкин.

— Мабодо, Хайфа унинг режаларини бузса, Абу Ҳасан шундай қилиши мумкин,— деди Ҳисом.

— Мен сени назарда тутганим йўқ, доктор Хайфа,— деди Збола.— Тўғриси айтганда, сен мендан юз чандон ортиқсан. Чунки маданиятлсан, врачсан, мен эса ўқишни ҳам, ёзишни ҳам билмайман. Мен ўзимизнинг қишлоқи хотинларимиз ҳақида гапирдим, улар ҳайвонлардан заррача фарқ қилмайдилар.

— Мен билан Ҳисом врачмиз, демак, иккаламизнинг ҳам ҳуқуқимиз тенг. Сени ҳам, хотинингни ҳам саводларнинг йўқ, шундай экан, нега сизлар тенг ҳуқуқли эмасизлар— деб сўради Хайфа.

Збола ноқулай вазиятдан қутулишга уриниб:

— Биз ҳам ўзимизни тенг деб ҳисоблаймиз. Хотинимни сўксам, ўзимни сўккан бўламан. Лекин барибир сизлардан анча орқадамиз, — деди.

— Бу бемаъни баҳдан нима фойда, жаноблар, — деди Мажид. — Кимки деҳқонлар маданиятини юксалтиришни истар экан, уларга ёрдам берсин. Қаровсиз ерларни обод қилишга ўз ҳиссангларни қўшинглар. Мен ўз жамғармаларимни қўшишга, ҳатто уйимни гаровга қўйишга тайёрман. Тоғамдан пул сўрамоқчиман. У қизига уйланишимни шарт қилиб қўйса ҳам майли. Ана шунда мен уч минг динор беришим мумкин, қолаверса, сизларнинг икковларингда ҳам шунча пул бўлса керак. Тўйларингга йиққан пулларинг бор-ку, ахир. Шуларни ҳам берасизлар. Збола ва унинг дўстлари ҳам уч минг йиғиб қўйишган. Мана, пул ҳам топилди! Энди ишга киришаверсак бўлади!

— Фаҳмимча, жаноб юрист, — деди Ҳисом, — сен тўйга йиққан пулимиздан бизларни маҳрум қилишга қарор қилганга ўхшайсан. Аллақачоноқ Хайфани бу ишга кўндириб қўйибсан, у менинг гапларимга қулоқ солмай қўйди. Сенинг гапларингга рози, мен билан бу қалтис иш натижасиз тугаса, ҳам биз учун фойдали, чунки бу ишдан кўрган зиёнимиз тўйимизга гов бўлолмайди, ишлаб яна пул топишимиз мумкин деб, баҳслашяпти. Бу Хайфанинг сўзлари, энди менинг фикримга келсак, мен, қўлидан келмаган ишга уринган ҳар қандай одамни ҳам аҳмоқ деб ҳисоблайман.

— Биз сизлардан, қўлингиздан келмаган ишга урининглар, деб талаб қилаётганимиз йўқ, — деди қизишиб Збола. — Бизга пулдан ёрдамлашиб, кейин ёнимизни олиб турсаларинг бўлгани. Сизлар олижаноб, илмли одамларсиз, биз эса сизлар нима буюрсаларинг шунни бажарамиз. Мажид афанди ҳукумат маъмурлари билан бўладиган борди-келдиларни ўз устига олади, ахир унга ҳамма қонун-қоидалар таниш-да! Хавф-хатар тўғрисида ўйланнинг ҳожати йўқ. Йил охирида пулларингиз ўзларингизга қайтиб келади, ҳатто сарфлаган пулларингиздан ортиқроқ бўлиб қайтиши ҳам мумкин. Эҳтимол, бой бўлиб кетиб, меҳнат қилмасдан фаровон ва беташвиш турмуш кечира бошларсиз. Гапларимга ишонмасангизлар, деҳқончилик билан шуғулланаётган истаган одамингиздан сўраб кўринглар.

— Эсингдами, доктор,— деди Мажид Ҳисомга қараб,— бир кабарэда раққосалар укал¹ таққанларга ишва қилиб, шаҳарлик йигитларга нафратомиз қараганларига эътиборимни жалб қилганинг? Сен ахир ўшанда, энг майда ер эгасининг ҳам бўлар-бўлмасга пул сарф қилиш қўлидан келади, деб айтган эдинг-ку. Шундай экан, нимадан чўчиб турибсан? Сен ўз улушингни қўш, у вақтда энг гўзал қизлар ҳам сени заминдор эканлигингни билишса, худди очарчиликда қолган одам нонга интилгандай, сенга ташланишади, бу борада сен билан бас бойлашаман.

— Қани айт-чи, бой бўлиш фикрида ақли ҳушини йўқотган юрист жаноблари, мабодо, мен заминдор аёл бўлиб қолгундай бўлсам, мени ким орзу қилади,— деди Хайфа.

— Онт ичаман,— деди Мажид,— мен ҳақиқатан ҳам ақли ҳушимни йўқотдим, сен тўғри айтяпсан. Лекин нимаики деган бўлсам, бўлажак ишга сизларнинг кўнглингларни мойил қилиш мақсадида айтдим. Ахир, доктор сенга қанчалик содиқ эканлигини ўзинг яхши билсан-ку.

— Мана кўрасан, ҳеч қанақа қиздан қўрқмаслигимни исбот қилиш учун сенга шерик бўламан, докторни ҳам бу ишга аралашингга мажбур этаман. Уша гўзал қизлар қаршисида бардош бериб туриш-туролмаслигини маза қилиб кўрмоқчиман.

— Мен розиман, дўстлар!— деди Ҳисом.— Бошқа иложим йўқ, бу доктор-диктатор хонимнинг гапи мен учун қонун. Мен унинг қаҳр-ғазабидан кўра кўпроқ захарли уколидан қўрқаман, ахир қаршилик қилгудай бўлсам, унашиб қўйилган бўлсак ҳам менга тегишга кўнмаслиги мумкин. Лекин, юрист афандим, мабодо қалтис режанг туфайли тўйимизни кўчада ўтказишликка тўғри келса, ҳеч қачон сени кечирмайман. Ҳаммамиз ҳам худонинг бандаларимиз, ўлим барҳақ. Омин!

Мажид энди ҳазил-ҳузулни йиғиштириб, янги ишга маҳкам бел боғлади. Унинг кўзлари ёнар, чеҳрасидаги

¹ Укал — деҳқоннинг бош кийимидаги боғич.

маъюслик жиддий ташвиш билан алмашинганди. Гўё у йўқотиб қўйган ҳаёт мазмунини бошқатдан топгандай эди. Мажид ҳар куни ҳар хил ҳукумат идораларига қатнар, тез-тез молия ва юстиция министрлигига кирар, область бошқармаларига борарди. Энди уни ҳамма жойда яхши таниб қолишганди. Мажиднинг чарм портфели ҳужжатлар билан қаппайиб кетганди. Ҳужжатларнинг баъзиларига имзо чекилган бўлса, баъзиларига бармоқ босилганди. Бу идораларда ишлайдиган Мажиднинг таниш-билиш ва ёр-дўстлари унга катта ёрдам кўрсатишарди. Улар ишнинг Мажид яхши билмаган нозик томонларини ўргатишиб, анча қулайлик туғдиришарди.

Збола ҳамма жойда Мажиднинг кетидан қолмасди. У муҳтарам юристга ҳамроҳ бўлганидан гердаяр, ҳатто ўзини муътабар зот деб ҳисоблай бошлаган эди.

Қандай қилиб такаббур амалдорларни пора билан ўзига ром қилганлигини, бунгача эса кўпинча шу идоралардан ҳайдаб чиқарилганлигини Збола Мажидга рўй-рост ҳикоя қилиб берди. Бу амалдорлар кўк ёки қизил қоғоз пулга кўзлари тушиши биланоқ, хушмуомала бўлиб қолишар, уни шайх деб улуғлашар, баъзан ёнларига ўтқазиб олиб, меҳмон ҳам қилишарди. Збола Мажидга молия министрлигига қарши иш қўзғаб, министрликнинг юрист консультантини пора билан сотиб олганлигини мароқ билан айтиб берди. Бундан ташқари, ўшанда у барча ҳужжатларни расмийлаштирадиган яна анчагина амалдорларни ҳам сотиб олганди. Амалдорлар шундай ҳийла ишлатишдики, натижада иш Зболанинг фойдасига ҳал бўлди.

Мажид пора беришнинг хатолигини, бу билан у ўзига ҳам, давлатга ҳам зиён етказишини Зболага тушунтириб кўрди. Лекин Збола мудом битта гапни қайтарарди:

— Сен, муҳтарам юрист, бунақанги ишларда ҳали янгисан. Вақти соатида мирзага берган ярим динорнинг, ёки бошлиққа қистирилган ўн динор, ёки бўлмаса эшик олдидаги қоровулга ташланган бир дирҳам сени юз ва минглаб динор зиёндан сақлаб қолишлигини, жойи келганда ўшанча фойда келтиришини ўз кўзинг билан кўрасан. Бу бечора амалдорлар шу арзимас чақадангина манфаатдор,— деб билимдонларча қўшиб қўярди у.— Бўлмаса қандай кун кечирадилар, маошлари оз. Биз буни тушунишимиз керак. Ишни ўз фойдамизга ҳал қилмоқчи эканмиз, шу бечоралар билан ҳам

ҳисоблашиш лозим, уларга ҳам озроқ пора бериш керак. Ахир бу бераётганимиз жудаям оз! Сен уларга садақа беряпман деб, ҳисоблай бер.

Мажид ўртоғининг руҳий ҳолатини билишга тиришиб, унга тикилиб қарарди. Чунки у деҳқонларни билмасди, шунинг учун ҳам Збола унинг кўзига ғалати кўринарди.

Збола камбағал эди, шунга қарамасдан кўзига кўринган гадойга садақа бераверарди. Мажид таажжубланса, Збола:

— Афандим, катта иш бошляянимиз, садақа радди бало,— дерди.

Қаҳвахона ва ошхоналардаги харажатни ҳар доим Зболанинг ўзи тўларди. Мабодо Мажид тўламоқчи бўлса, унинг жаҳли чиқар, буни ҳатто ҳақорат деб биларди. Кўпинча, Мажид ўртоғига ўз иззат-нафсини қондиришга имкон бериб, ён босарди.

Бир кун уларнинг ишини кўраётган идора бошлигининг ҳузурига кирган Мажид кутилмаганда Зболани учратиб қолди. Мажидни кўриб, уларнинг иккови ҳам довдираб қолишди. Мажид, бошлиқ чўнтагига шошилинч қўл солганлигини сезиб қолди. У шубҳаланиб, кўчага чиққанларида нима иш қилганини Зболадан суриштирди. Збола амалдордан олган илгариги қарзини берганлигини айтиб олт ичган эди, Мажид ишонмади.

— Агарда ғайри қонуний йўл билан ҳаракат қилаётганлигини билиб қолсам, ўша заҳоти ҳамма нарсадан воз кечаман,— деди Мажид. — Биз босқинчилар ҳам, контрабандистлар ҳам эмасмиз, поранинг нима даркори бор? Қонун биз томонда.

Збола Ҳисомга Мажиднинг қаттиқ қўллигидан шикоят қилди. Збола аҳён-аҳёнда баъзи бировларга арзилаган пул беради, ахир бу пора эмас, шундай қилишга тўғри келяпти ўзи. Бу нарса уларнинг ишини тезлаштиради, холос, ахир ҳамма идора ишни пайсалга солаверса, катта зиён етиши мумкин.

Ҳисом Мажиддан, мабодо Збола ишнинг нафини ўйлаб, ўз хоҳишича ёнидан озроқ пул бергудай бўлса, уни қийин-қистовга олмаслигини илтимос қилди.

— У амалдорларни пора билан сотиб оляпти, ҳурматли доктор жаноблари. Кўриб турибманки, ерни ким ошди савдосида бунчалик арзон баҳода бизга берили-

ши ва бизга қарши рақобат бўлмаганлиги — пора берилганлигининг натижаси, холос.

— Наҳотки сен, ер арзон баҳода бизга ўтганлигига норози бўлсанг?— деб сўради Ҳисом.— Қанақа ишбилармонсан ўзинг? Нега ҳамма нарсани кўнглингга ола берасан? Ўзингга маълумки, ер кўп, ҳар ким қанча истаса шунча олади. Бунча энди сен, арзон баҳо деб таажжубланысан!

— Газетадаги ерни ижарага бериш тўғрисидаги эълон, ер бизга топширилгандан кейин босилди. Молия министрлиги бу нарсага қизиқиб суриштирганда, ер ишлари билан шуғулланувчи амалдор, айб менда эмас, газетада, деб жавоб берди. Мен ўйлайманки, бу иш Зболадан пора олган амалдорнинг найранги. Ахир мен бунга ўз кўзим билан кўрдим-ку.

— Бунда сенинг иштирокинг йўқ! Худонинг ўзи пора берганининг ҳам, олганининг ҳам жазосини берсин. Сени виждон азобидан халос қилиш мақсадида, оллотало ҳузурингга пора берадиган кишини юборганига шукур қилгин. Эҳтимол, ҳамма иш сен айтганча бўлгандир, аммо масъулият, бу ишда айбдор одамнинг бўйнида.

10

Китобининг бошларида ҳикоя қилинган қўрқинчли ур-йиқитлар бўлиб ўтган районда шов-шув ва ғулғула бошланди. Маҳаллий аҳоли ўртасида, ал-Фрих хонадони бир неча бағдодлик эътиборли кишилар билан шартнома тузган эмиш, ўн минг мишор ерни ижарага олган эмиш, деган миш-мишлар тарқалди.

Маҳаллий халқ бу миш-мишларга ҳар хил қарар эди; баъзилар бу овозаларга ишонган бўлишса, бошқа бировлар ишонинқирамай бош чайқардилар, учинчилари эса, бу ишнинг охири вой, ахир деҳқонлар бир неча марта бу ерларни қўлга киритишга уриниб кўрганлар дердилар.

Кимки хоҳ ҳасад билан, хоҳ очиқ кўнглилик билан ишлари тўғрисида суриштирса, Збола билан Ҳусайн, гўё ерни ижарага олиш расмийлашган ва энди ишнинг оқибати фақат уларга боғлиқ бўлиб қолгандай, жавоб беришарди.

Зболадан шериклари кимлар эканини сўрашса, ёлгон-яшиқ ишлатиб, дўндириб жавоб берарди. Унингча Мажид, Ироқнинг барча эътиборли кишилари билан қон-қариндош бўлган пошонинг ўғли, Ҳисом билан Хайфа эса, қадимий оқсуяк зодагонларнинг авлодидан бўлиб, беҳисоб мол-дунё ва поёни йўқ ерларнинг эгалари эдилар. Бу ишга қанча маблағ ажратилган, деган саволга Збола бамайлихотир, ҳозирча банкка ўттиз минг динор ўтказишди, керак бўлгудай бўлса, яна шунча пул тахт қилиб қўйилган, деб жавоб берарди.

Бир куни кимдир истеҳзо билан Зболадан сўради:

— Демак, сизлар Нахравон ерининг ҳаммасига экин экар экансизлар-да, Абу Ҳасан?

— Нима, сенга битта-яримтаси ярмига экишаркан, дедими? — жаҳли чиқиб жавоб берди Збола.— Парвардигорнинг инояти билан Нахравон ерининг ҳаммаси бизнинг тасарруфимизга ўтди.

Зболанинг сўзлари, оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Баъзилар бу ишдан кулсалар, бошқалари ғийбат қилишар, яна бировлари ишонишар, баъзи бировлар ҳаммаси бўлмагур гап, деган хулосага келган эди.

Барчани таажжубга солган бу хабар теварак-атрофдаги катта ер эгаларининг қулоғига етгач, улар ҳозирча бу ишга аралашмасликка қарор қилдилар.

— Ал-Фрих хонадони пулини совурмоқчи бўлган соддадил одамларни топибди. Майли-да, яна бир томошани кўрар эканмиз, деҳқонлар жуда уста бўладилар, мана чорак аср бўлибдики, шу ерларни оламиз, деб оворан сарсонлар. /

Аммо бу ерларга юк машиналари келиб, улардан баҳайбат машиналар туширила бошлангач, масхараомиз гаплар барҳам топди. Бундай машиналарни бу ўртада ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Мана, қудратли «Мак» юк ташув машинаси келяпти, устига ортилган битта темир ғилдиракнинг оғирлигидан кузовининг таги эгилиб кетган. Збола олдинда келяпти, унинг кўзлари чақнаган, шундай бақириб-чақириб буйруқ беряптики, товуши ҳамма ёққа эшитилиб турибди.

Машина кетидан болалар чопиб келишяпти, юк тушириладиган жойга деярли атроф-чеккадаги деҳқонлар йиғилишган, шовқин-сурон авжида. Фурсат ўтмай юкчи курдлар ҳам етиб келишди-да, ломларини ишга солиб ғилдиракни машинадан тушира бошладилар.

Збола болаларининг қулоғига, ўртоқларингизни ҳам чақиринглар, улар ҳам кўришсин, деб шивирлади. Иш бошлаганларини тезроқ ҳамма била қолсин, деб юраги қинидан чиқиб кетаётган эди. Ортиқча уриниш! Тўғон боши аллақачон одамларга лық тўлган эди. Бунчалик кўп томошабин Зболанинг ҳам иззат-нафсини қондириши мумкин эди.

Кимдир ундан сўради:

— Бу оғир машиналарни нима қиласизлар, Абу Ҳасан?

Збола кулиб:

— Болаларга ҳайинчак қилиб берамиз,— деди.

Ҳамма хохолаб кулиб юборди, сўраган одам эса, хижолат тортиб, оломон орасига беркинди.

Тез орада қурилиш бўладиган жой шағал, қум, цемент уюмларига тўлди. Буларнинг ҳаммасини ханжар ва милтиқ билан қуролланган Салим бошлиқ қоровуллар муҳофаза қилишарди.

Одамлар келиб томоша қилишар, қойил қолаётганларини айтишар эди. Ахир, шу дамгача бунақанги машинани кўришмаганди, уларнинг машиналари бу машиналар олдида фил қаршисидаги пашшадек гап эдида!

Ал-Фрих хонадонни бутун Нахравонни қўлга олмоқчи, деган миш-мишлар тарқалди.

Кулларнинг бирида қурилиш ёнидан катта бир заминдор ўтиб қолди. Унинг гўштдор юзи қип-қизил, қорни катта эди. Машинани тўхтатиб, ёнидаги ҳамроҳига:

— Бу сафар улар ишга жиддий киришганга ўхшайдилар,— деди-да, кўзлари чақнаб қўшиб қўйди:— уларнинг сармоялари менга маълум, майли, ўзларини овунтириб, машиналарни ўрнатиб, канални қазий берсинлар-чи. Бас бойлашиб айтаманки, битиб тайёр бўлгандан кейин ҳамма нарса менинг қўлимга ўтади.

Мажид Ҳисом билан Хайфани двигатель ва насосларни ўрнатиш учун таклиф қилинган инженер-механик билан таништирди. Унинг номи Лазарь Лазаридис эди, лекин Мажиднинг айтишича, деҳқонлар унга ўзларича

ном қўйиб олгандилар. Баъзилар уни Назар деса, бошқалар Зардаст дер, яна бировлар Зоғ деб атардилар. Маълумки, зоғ қарға демакдир. Ҳақиқатан ҳам бу ном унга мос тушарди. У грек бўлса-да, арабдан ҳам қорароқ эди. Худо билади, балки у Отелло авлодидандир. Инженер ўзига қўйилган лақабларни эшитиб, хохолаб куларди; у ҳазил-мутоибани яхши кўрарди.

— Ҳар қалай мен мана бу машиналарга қараганда бахтлироқман,— деди у араб тилини бузиб.— Деҳқонлар буларга шундай номларни беряптиларки, бунақанги сўзларни ҳеч бир луғатдан ахтариб топиб бўлмайди. Масалан, конденсаторга улар тўғридан-тўғри кандэ деб ном беришибди.

Хайфа инженернинг гапларини дурустроқ тушуниш мақсадида, инглизча сўзлаша бошлади. Лазаридис Американинг энг яхши олий ўқув юртларидан бирини томонлаган бўлиб, инженер-механик дипломини олган ва машиналарни ўрнатиш ихтисоси бўйича ишлар экан. Инженер Хайфага деҳқонларнинг бемаъни таклифлари ва бетоқатликларидан шикоят қилди. Деҳқонлар ишни иложи борича тезроқ тамомлашни илтимос қилишади, оғир машинанинг остига зўр пойдевор лозимлигини тушунишмайди, инженер бизнинг таклиф ва маслаҳатларимизга эътибор бермаяпти, деб мендан хафа бўлишади.

Кеч кириб, ишлар тўхтади. Мезбон ва меҳмонлар соф, тоза ҳавода роҳатланиб ўтиришарди.

Мана, сизлар пошо болалари бўла туриб, деҳқончилик билан шуғулланиясизлар. Нега бошқалар ҳам шундай қилишмайди?! деб сўради Лазарь.

Кимнинг болалари, нима деясиз?— ҳайрон бўлиб сўради Ҳисом

Бу ерлик деҳқонлар сизларни пошоларнинг болалари, жудаям бадавлат одамлар,— деб юришибди.

— Ғоят гўзал!— деб хитоб қилди Ҳисом.— Сендаги шижоат туфайли, юрист жаноблари, биз заминдор бўлиб қолган эдик, аммо қандай қилиб пошолар ва бекларнинг авлодига айланиб қолдик экан? Йўқ, жаноб Лазаридис, менинг отам сабзавотчи бўлган, ҳали ҳам шундай, Хайфанинг отаси эса хизматчи, анча йиллардан бери ишлайди. Пенсияга чиқиши лозим бўлса-да, маоши ўттиз динордан ошмайди. Раҳим жаноблари бўлса биз-

дан ҳам камбағал. Тўғри, амакиси бадавлат ва машҳур одам. Эҳтимол, шерик бўлганлигимиз эвазига у бизларни ҳам оқсуяклар авлодига мансуб қилмоқчидир.

— Ҳазилни бас қилинг, доктор жаноблари,— деди Мажид.— Ажойиб шерикларимизга нима ҳам деб бўларди! Улар бойлик ва ҳукмронликдан маҳрум. Шунинг учун ҳам тақдир тақозоси йўлиқтирган одамлар — бизлардан бойлик ва ҳукмронлик кутишяпти. Улар биз тўғримизда ҳар хил уйдирмалар тарқатишяпти, хаёлимизга ҳам келмаган унвон ва бойликларни ёпиштиришяпти. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Менга қийин бўляпти. Ҳар куни олдимга турли-туман қабила одамлари келишяпти. Бир хиллари ерни ижарага олишни, бошқалари уни сотиб олишни таклиф қилишади, яна бировлари уларнинг жанжалларини ҳал қилиб беришимни илтимос қилишади. Ҳаммаси ҳам ҳадя ваъда қилади. Бу энг кўнгилсиз нарса. Ҳаммаси жонимга тегиб кетди!

Хайфа Збола, Ҳусайн ва шу ерда ҳозир бўлган уларнинг қариндошларидан ортиқча маҳмаданачилик қилганликлари учун ўпкालанди. Беҳуда миш-мишлар тарқатишни бас қилишларини сўради, чунки бу миш-мишлар таниш-билишларнинг қулогига етгудай бўлса, барчанинг олдида кулги бўлиб қолишлари мумкин эди.

— Мени аллақачон мазах қилишяпти,— деди Мажид.— Бир неча ҳамкасбларим яқин кунларда мени зиёфатга таклиф қилишди. Бунақанги бемаврид сахийликдан тажжубландим. Ҳамма жамулжам бўлгандан кейин, ҳар хил ясама унвонлар билан мени улуғлаб, жуда иззат-ҳурмат қила бошлашди. Аввалига нима гаплигига тушунолмадим. Ниҳоят, Збола билан қариндош-уруғларининг беҳуда гаплари уларга ҳам етганлигини сезиб қолдим. Улар деҳқонлар ўртасида обрў қозониш мақсадида бизларни кўкка кўтариб мақташяпти. Бу аҳволда беихтиёр ўзингни пошо ёки унинг авлоди деб, тасаввур қилворасан киши.

— Фақат шу нарса етишмай турган эди, азиз юристим,— деди Ҳисом.— Агарда олий даражага интилиш касалига мубтало бўлсанг, оёғингни ерга теккизмай жиннихонага жўпатаман. Ахир руҳий касаллик ҳамма нарсадан ёмон. Менимча, отпускангни олиб, кишини толиқтирадиган бу ишдан кечиб, дам олишинг керак. Ҳозирги кайфиятингдан жуда безовтаман.

«Мажид Раҳимнинг иши» деб ном олган сув чиқариш ишлари ҳаддан ташқари тез бино бўла бошлади. Дарё ёқасига насослар ўрнатишди, сув омбори ва тўғон қуришди, қақраган ерга ёндошган эски канални тозалашди.

Мажид экин-тикин экишни истаган деҳқонлар билан шартнома туза бошлади. Ернинг ҳосилдорлиги ва янги хўжайинлар ҳақидаги яхши таърифларни эшитган деҳқонлар атроф-чеккадан оқиб кела берди. Хўжайинлар ҳамма келганларни ҳам очиқ кўнгиллик билан қарши олар, қўриқни кўтаришда қатнашишни истаган ҳар бир кишига иззат-ҳурмат билан муомала қилишарди.

Шартнома тузиш асносида Мажид аванс берарди. Деҳқонлар имзо ўрнига қоғозга бош бармоқларини босардилар. Бир куни Мажид уларнинг бирига:

— Уқимаган ҳужжатнингга нима учун бармоғингни босяпсан? Бу ерда нима ёзилганлигини билмайсан-ку, ахир,— деди.

Деҳқон бир жилмайиб жавоб берди:

— Бола-чақам билан қулинг бўлишликка рози эканлигимни тасдиқловчи қоғозга имзо десанг ҳам, ўйлаб-нетиб турмай, имзо чекавераман. Биз ҳам яхши билан ёмонни фарқига бора оламиз. Ерқин чеҳранг, мулойим табассуминг, кўзларинг¹ — ҳаммаси шу вақтгача биз билган одамларимиздан эмаслигингни айтиб турибди. Сен ўз манфаатингни ўйлаб эмас, кўпроқ эл манфаатини ўйлаб иш тутяпсан. Бунинг эвазига ҳали кўп оғирингни енгил қиламиз, жаноб.

Деҳқонларнинг кўпини, деярли ярмисининг оти Хилоф¹ эканлиги Мажидни таажжубга соларди.

— Эҳтимол, деҳқонлар заминдорларга ҳам, ҳукуматга ҳам бўйсунмаганлари учун шундайдир,— деди Салим,— норозилик уларнинг қатъий қарори. Орамизда нтоатгүй деҳқон бутунлай йўқ.

Бир куни Мажиднинг ёнига бир кекса деҳқон келиб, жуда катта аванс сўради. Мажид таъна қилиб: шартинг кетиб, партинг қолибди-ю, бошқалардан кўпроқ пул талаб қиласан-а!— деди.

¹ Хилоф — араб тилида норозилик, келишмовчилик маъносини англатади.

— Елғиз ўзимга эмас, олтита ўғлимга ҳам сўраялман. Қолаверса, яқинда яна уйланмоқчиман, — деб жавоб берди деҳқон.

— Мен ҳали бир марта ҳам уйланганим йўқ, — деди кулиб Мажид.

Деҳқонлар қўриққа кўчиб келишиб, пахса девордан кулбалар қуриб олишди. Тайёргарлик ишлари жуда жўнашиб кетди. Чўлималикда беш юз киши яшайдиган қишлоқ пайдо бўлди. Сувни сув омборига қуйишга ва кузнинг бошларида машиналарни синаб кўришга қарор қилинди.

Бу тантанага ал-Фрих хонадони, Мажид ва шериклари кўп дўстларини, қўни-қўшниларини таклиф қилишди. Инженер Лазаридис машина ёнида туриб, машинист ва ишчиларга сўнги буйруқларни берарди. Зболанинг чеҳраси ҳаяжон ва бесабрликни ифода қиларди. Машинист машинани ишга туширган эди, унда сиқилиб қолган ҳаво шундай шовқин билан отилиб чиқдики, кўпчилик орқа-олдига қарамай, тўрт томонга қочди.

Дастлаб гилдирак секин-секин, кейинчалик эса жуда тез айланиб кетди. Биринчи машина кетидан иккинчисини ҳам ишга солиб юборишди. Сув омборига сув тўлиб, каналга қараб оқа бошлади. Сувни кўрган деҳқонлар бақариб юборишди: «Худо Муҳаммад алайҳиссаломни раҳмат қилсин». Сув омбори бўйида иккита ҳўкиз сўйишди, қон тиниқ сувга қўшилиб, уни қизил рангга бўяди. Деҳқонлар ашула айтиб, ўйинга тушдилар, милтиқлардан ўқ уздилар. Кейин барчага бир парчадан гўшт улашиб бердилар.

Уша кун ал-Фрих хонадони учун энг бахтли кунлардан бири бўлди. Бу шоду хуррамлик анчагача одамлар оғзидан тушмади.

Овқат вақтида Мажид Ҳисомнинг қулоғига шивирлади:

— Наҳотки, деҳқонларнинг бу шоду хуррамликларини кўрганда хурсанд бўлмасанг? Чеҳралари порлаганини, қақраган чўлга ҳаёт олиб кираётган сувни кўрганда қарсак чалганликларини кўрдинг-ку. Бу хурсандчиликни кўрганимда, мен пулни ўйламай қўяман, у кейинги масала бўлиб қолади. Ҳозир шундай бахтиёрманки, камдан-кам киши бунчалик хурсанд бўлади. Мен деҳқонларнинг кўзида ҳам бу қувончни кўрдим. Биз юзлаб кишиларга фаровонлик олиб келамиз, минглаб киши-

ларга нон берамиз, қақраган чўлга жон киргизамиз, ватанамизнинг улуг тарихида янги саҳифа очамиз. Ҳа, мен беҳад бахтиёрман!

Ҳисом дўстининг ҳаяжонли сўзларига эътибор билан қулоқ солар, жилмаярди. Унинг Мажидга тикилган кўзларида қувонч ва меҳр порларди.

— Бу қишлоққа мактаб ва касалхона керак. Барча ишлар тамом бўлиши биланоқ, уларга мактаб ва касалхона қуриб берамиз,— деди у.

18

Эртаси куни Ҳисом Мажидга телефон қилиб, Збола, Хусайн ва Салим қамоққа олинганликлари ва Солмон-Бака¹ районига жойлашганликларини хабар қилди. Мажид шошилинич район бошлиғига телефон қилиб, дўстларининг қамоққа олиниш сабабини суриштирди. Унга, маҳбуслар беижозат давлатга қарашли ерларни эгаллаб олганлар, деб жавоб қилишди. Бундай ишларга чек қўйиш мақсадида маъмурий чоралар қўллашга қарор қилганлар. Мажид қамоққа олиш ғайри қонуний, деб норозилик билдирди. Ҳақиқатан, бу ишда ўзбошимчалик қилинган бўлса, район маъмурлари деҳқонларга ишни тўхтатишни таклиф қилишлари керак эди, мабодо, деҳқонлар бу таклифга бўйсунмасалар, у вақтда қамоққа олиш мумкин эди.

Район бошлиғи, маҳбуслар иш бошлашдан олдин мен билан келишишлари керак эди, модомики, мени менсиммаган эканлар, хоҳлаганимча ўз ҳуқуқимдан фойдаланавераман, деб жавоб берди. Жанжални ким олдин бошлаган бўлса, ўша айбдор ҳисобланади.

Мажид телефонда гаплашиш бирор натижа бермаслигини англаб, дарҳол районга жўнашга қарор қилди. Бир соатдан кейин у районга етиб борди. Шериклари маҳбуслар хонасида, темир панжара ичида ўтирардилар. Збола Мажид билан панжара орқали гаплашиб: «Қамоққа олинишимиз майлику-я, ҳасадгўйларнинг бадхоликлари хафа қиляпти», деди.

— Ҳамма бало бошлиққа эътибор бермаганлигимиз, унга пора тутқазмаганнимиз, байрамимизга таклиф қил-

¹ Бағдод яқинидаги бир район.

маганимиз орқасида рўй берди. Қўшни заминдорлар бундан фойдаланишиб, ҳамма ишимизни чиппакка чиқаришмоқчи.

Мажид бошлиқнинг ёнига кирди. У кўримсизгина хонада жиддий қисфада қудрати ва улуғлигини ифодалаб ўтирарди. Хонада анчагина деҳқон ва заминдорлар бўлиб, ҳаммаси бошлиқнинг олдида хушомад қилиб туришарди.

Мажид ўзини таништиргандан кейин, район бошлиғи тақаллуф билан унга ўтиришни таклиф қилди. Мажид ўзини йўлбарс тасаввур қилиб ўтирган бу майда йиртқич билан жанжаллашмасликка қарор қилди-да, газабини зўрға ичига ютиб сўради:

— Мен ва дўстларим Нахравон ерининг бир қисмини ижарага олганлигимиз ва бу ерга сув чиқариш ҳамда экин экиш учун машиналар ўрнатишга рухсатномамиз борлиги сенга маълум эмасми?

— Бу менга маълум, жаноб юрист, лекин ишни бошлашдан илгари сен ерининг чегарасини аниқлашинг ва расмийлаштиришинг керак эди.

— Ахир шартномада, ер участкага бўлинмаганлиги, ҳеч ким томюнидан ўлчаб чиқилмаганлиги, унга талабгор бўлмаганлиги сабабли чегара аниқлашнинг зарурияти йўқ, дейилган-ку. Давлатга қарашли ерларни енгил шартлар билан ижарага бериш, деҳқончиликка рағбатлантиришни кўзда тутати.

— Сен, жаноб юрист, қонунни яхши биласан,— деди киноя билан район бошлиғи,— лекин кўриб турибманки, деҳқончиликда янги одамсан. Машиналарни ўрнатишдан илгари тажрибалироқ одамлар билан маслаҳатлашиб олсанг зарар қилмасдинг. Район бошқармаси каби ташкилотнинг ҳақ-ҳуқуқини аниқлаб олиш керак эди. Сизлар уни бутунлай менсимагансизлар. Уйлайманки, бу бебошлиқларинг арзонга тушмайди,— ҳар қалай ҳамма қилган харажатларингни босиб кетади.

Мажид газабидан бўгилиб жавоб берди:

Агарда сен бошлаган ишимга бирор хавф туғдиргудай бўлсанг, ўзимни ҳам, бошлаган ишимни ҳам мудоффа қила оламан. Қанчалик ўзларини катта олмасинлар, барибир қонун район бошлиқларидан юқори туради, шуни унутма. Мен сендан фақат шерикларимни озодликка чиқаришингни сўрайман. Мен уларнинг ҳомийсиман, уларга нисбатан қўлланиладиган ҳар қандай гай-

ри қонуний ҳаракат устидан шикоят қила оламан. Сени, шерикларимни қамоққа олишга ҳеч ким мажбур қилгани йўқ, бундай қилишга ҳақинг ҳам йўқ.

— Ўзингга маълумки, қабилавий қонун¹ менга бу ҳуқуқни беради. Афсуски, илтимосингни бажо келтиролмайдман, жаноб юрист.

Мажид шерикларидан ишни бошқариш учун ваколатнома олиб, ички ишлар министрлигига шикоят қилишга қарор қилди. У Бағдодга қайтиб, министрликнинг ер ишлари бўлими бошлигининг ёнига жўнади, ундан маҳбусларни озод қилишни сўради. Унга, шикоятини кўриб чиқиш учун ҳамма материаллар округга жўнатилиши кераклигини, бунинг учун эса, маҳбуслар қамоқда ўтиришларича муддат кетар, дейишди. Шунинг учун даъволашмаган яхшироқ. Бундан ташқари, бўлим бошлиғи Мажидга эътиборли кишиларни кафилга қўйишни маслаҳат берди.

Мажид, шерикларини қамоққа олиш билан деҳқонларнинг гайратини пасайтирмоқчи бўлганларини, ишни тўхтатиб, барбод қилиш ниятида эканликларини тунди.

Ҳақиқатан шикоят фойдадан кўра, кўпроқ зиён келтириши мумкин эди. Шунда у тоғасининг дўсти ва министрликнинг энг юқори амалдорларидан бири Холидбекнинг ёнига шошилди. Холидбек уни очиқ чеҳра билан қарши олиб, шуҳрати Бағдодгача етиб келган Нахравон ери можаросини суриштира бошлади.

Мажид мийиғида кулиб, жавоб берди:

— Худди мана шу иш юзасидан ёнингга келдим,— деб шерикларини қамоққа олингани тўғрисида гапириб берди.

— Эй, бу осон иш!— деб жавоб берди Холидбек.

У бир дўстига телефон қилди-да, у билан гаплашиб, Мажидга:

— Ҳозир шерикларинг бу ерда бўлишади. Шу гапим қулоғингда бўлсин, сеникига ўхшаш ишларда кичкинагина бир амалдорнинг ўзбошимчалиғи ҳам катта зиён келтириши мумкин. Бир иш чиқиб қолса, тўғри олдимга келавер.

¹ Ироқда қабила бошлиқлари кўпинча округ ва районларнинг бошлиғи ҳисобланган.

Уша кунн кечқурун ҳаммалари Мажидникида тўпла-
нишди. Ҳамма жиддий ва ташвишли эди. Юрист ҳая-
жонда, хафа эди. Доктор ҳазилкашлик қилиб сирни бой
бермасликка уринарди.

— Мана энди ташвишлар бошланди. Афсуски, бу
ташвишлар барча маблағимизни сарфлаб бўлганимиз-
дан кейин бошланди, бўлмаса йўлимиздан қайтсак ҳам
бўларди. Жала томчилардан бошланади, дейишади
Мана кўрдингми, азиз юристим, ҳамма ҳунарингни иш-
латишингга қарамай, шеригингни битта кичик амалдор-
нинг ҳужумидан сақлаб қололмаяпсан. Барибир эъти-
борли одамларнинг ёрдамига суянишингга тўғри келди,
бундай ишни сен ҳар доим қоралар эдинг. Тез кунда йў-
лингдан озмасанг деб кўрқаман.

Ҳамма ишда ҳам энг муҳими қонун эмас, балки
ошпа оғайнигарчиликдир,— деди Збола.— Ўзини-ўзи ҳи-
моя қилишда киши шундай ёрдамга таянса, бунинг нима
ёмонлиги бор? Ахир, биз ўзимизни ҳимоя қиляпмиз. Би-
ровга ҳужум қилаётганимиз йўқ-ку. Бекорга гапимга
қулоқ солмадинг, жаноб Мажид, аллақачон район бош-
лигини қўлга олган бўлардим, бундай гаплар ҳам бўл-
масди.

— Мажид, Збола сени қай тариқа мажбур қилиб
заминдор қилган бўлса, поранинг куч-қудратини ҳам шу
тариқа тушунтирмоқчи,— деди кулиб Ҳисом.— Мен се-
нинг ишбилармон ақлингга қойилман, Абу Ҳасан, лекин
дўстимиз бошқача тарбия олган, у бу билан мағрурла-
нади. Бутун дунёни қўлидан бой бергудай бўлса-да, се-
нинг айтганларингни қилмайди.

— Агарда Мажидбек пора беришни истамаса, эъти-
борли кишилардан ёрдам сўрасин, аммо унисини ҳам,
бунисини ҳам қилишни хоҳламайдиган бўлса, кучни
ишга солиб, қонунни тинч қўяйлик. Биз бу қонунларнинг
қийматини яхшироқ биламиз,— деди жаҳл билан шайх
Ҳусайн.

Салом унинг гапини қувватлади:

Биз ҳеч кимни талаганимиз ҳам, бирор кишига
таҳдид ҳам қилганимиз йўқ, бас, шундай экан, нега ра-
йон бошлиги бизни таъқиб қилади? Худо ҳақи, у менга
ноҳақ зулм ўтказишга уринса, мана шу ханжар билан
ичак-чавоғини ағдариб ташлайман. Ҳукумат мудофаа
қилмаса, ўзимизни-ўзимиз ҳимоя қила оламиз.

— Жаноблар,— деб ниҳоят гап бошлади Мажид,— иш сизлар ўйлагандан кўра анча жиддийроқ. Мен катта ер эгалари биз билан қўшни бўлишни хоҳламаётганликларини билдим, ишимизнинг ривожини уларнинг гапини келтиряпти. Улар бизга қарши тил бириктирибдилар. Қўлларидан келганча бизга халақит беришга уринадилар. Давлатманд ва обрўли бу кишилар бизнинг ишимизни мургаклигидаёқ бўғиб ўлдиришга уриниб кўряптилар. Орқага чекинсак, ҳамма нарсани қўлдан бой берамиз, курашмоқчи бўлсак-чи, у ҳолда ҳали ғалаба қилишликка умид бор.

— Ахир, уларга кучимиз етмайди-ку, қандай курашамиз!— деди Ҳисом.

— Қандай бўлмасин ерга дон сепиб қўйишимиз керак. Қишлоқ хўжалик қонунларимиз ҳали мукамал эмас, лекин, баъзи бир қонунлар деҳқонни ҳимоя қиладди. Душманларимиз қанчалик йўлимизни тўсишга уринишмасин, қонун бизни ёқлашини яхши биламан. Демак, жавобимиз — дадил ва қатъий туриб, қарши иш бошлашдир.

— Худо ҳақи, жуда доно экансан,— деди хурсандчилигидан жилмайиб Збола.— Сен бизга ишона берсанг бўлади. Инсон, номуси ва мулкани ҳимоя қиламан деб, кўпинча жонини ҳам қурбон қиладди.

— То даламиздаги экинлар кўкармагунча, кечасию кундузи ишлаймиз, ишончимиз комил, экинлар тез кўкаради. Мабодо, бирор киши халақит берса, ерга кўмиб юборамиз, ўғит бўлсин,— деди Салим.

— Ундай бўлса, «тез ёрдам» машинаси билан навбатчилик қилар эканман-да,— деб ҳазиллашди Ҳисом.— Бўлак иш қўлимдан келмайди. Ҳа, айтмоқчи, худога шукур, доктор хонимимиз ҳам бор-ку.

— Кўчманчи қабилалар ҳар доим ўз ҳуқуқларини қурол билан ҳимоя қилганлар,— деди Ҳусайн.— Қуролимиз ва курашга продамиз бўлмаганда эди, шаҳарликлар бир парча ҳам еримизни қолдирмаган бўлардилар. Ўғилларимизни қурбон бериб бўлса ҳам мақсадимизга эришамиз.

— Иш бу даражагача бормас деб ўйлайман,— жавоб берди Мажид.— Душманларимиз ерга хўжайин бўлишмоқчи, лекин унга экин экишни ўйлашмаяпти ҳам. Уларнинг заифлиги ва бизнинг қудратимиз мана шунда, улар то ўйлаб улгургунларича биз ерга экин экиб бўла-

миз Район бошлиғи ерни участкаларга бўлиб ажратилиш учун ҳаммани чақирган. Балки, мен уни ерни одилона бўлишга кўндира оларман. Заминдорлар хоҳлаган жойларини олаверсинлар, биз экин экмоччи бўлган еримизнигина оламиз. Эҳтимол, иш бежанжал ҳал бўлар.

Уларга кўпда ишонма,— деди Збола.— Уларнинг лойи бошқа, буни асло унутма. Ён ҳам берма, бўш ҳам келма. Улар бераҳм, ҳамма нарсангни қўлингдан тортиб олишсагина, кўнгиллари тинчийди.

15

Ер эгаларининг йиғилиши қўшни заминдорлардан бирининг каттагина уйида бўлди. Салим бошдан-оёқ қуролланган ҳолда Мажидга ҳамроҳ бўлиб борди.

Район бошлиғи заминдорларни очиқ чеҳра билан қарши олар, уларга алоҳида мулозимат қилар, ҳазиллашар ва иложи борича уларга илтифот кўрсатишга ҳаракат қиларди.

Ҳаммадан илгари келганларига қарамай, Мажид билан Салимни район бошлиғи кўриб кўрмаганга олди. Салим ўзи билан Мажидни чақирилмаган меҳмондек ҳис эгди. У Мажиднинг қулогига:

Истасанг, бу итваччаларнинг адабни бериб қўяман, деб шивирлади.

— Қизишма, дўстим. Жим тур. Бу чўчқаларни ўз қуроллари билан ўзларини савалаш керак,— деди Мажид.

Заминдорларнинг тўрталаси ҳам келгандан кейин, Мажидга таништирдилар: бу киши жаноб Фараж ал-Идан — эллик минг мишор ернинг эгаси, бу жаноб Аҳмад ас-Сомӣ — ўттиз минг мишор ернинг эгаси, бу киши Солиҳбек ал-Жабри — ярим миллионлик мулкнинг ва жуда кўп қўрғонларнинг эгаси, мана бу киши эса Фахри ога ал-Ғолиб, бу жанобнинг қўй-молларини бутун Нахравон ерига сиғдириб бўлмайди.

Район бошлиғининг бу йўсинда таништириб таъсир ўтказмоқчи эканлигини тушунган Мажид истехзо билан деди:

— Мен, камтарин юрист Мажид Раҳимман, ҳеч қандай бойликка эга эмасман.

Район бошлиғи заминдорлар билан кўз уриштириб чиққач, вилоятнинг катта харитасини олди-да, ифлос стол устига ёйди.

Давлат беш кишига,— деди у,— ўттиз минг мишор Нахравон ерини ижарага берган, ернинг ҳаммаси эса ярим миллион мишор келади. Округ бошқармаси мендан ижарачиларнинг барча талаб ва сўровларини келиштиришни илтимос қилган. Гарчи бу ерлар бепоён бўлса ҳам, уларга ёндошиш анча ноқулай: ўтиш учун битта — эни беш километр келадиган жой бор.

Мажид харитага яқинлашди.

— Агарда йўлни бошқа томондан қилинса, ҳамма-нинг эҳтиёжини қондириш мумкин бўлади, ер истаган одамга ишлаш имкониятини бериб, кўз олдимизда кенг ёйилади.

— Мабодо, биз бу таклифни қабул қилгудек бўл-сак,— деди Фараж ал-Идан,— канални беш километрга чўзишим керак бўлади, бу менга тўғри келмайди.

— Мен эса канални экин эсмоқчи бўлган жойимдан қазиганман, нега энди мен уни бировга берар эканман,— деди Аҳмад ас-Сомӣ.

— Мен ал-Фрихга қўшни ерни сўраганман. Менга бошқа жойнинг кўраги йўқ,— деди Солиҳбек.

— Менинг ерим эса чап томонда,— деди Фахри оға,— бу жойга отам вақтидан бери экин экилади. Бу ердан ҳам йўл қилиш мумкин эмас.

Район бошлиғи илжайди.

— Мана кўрдингми, жаноб Мажид, ижарага олган ерингга ўтадиган йўл йўқ, худди тузоққа тушгандайсан. Қўлидан келмаган ишга аралашган одамнинг жазоси-ни худо мана шунақа қилиб беради.

— Мен сизлар билан жанжаллашгани келганим йўқ, жаноблар,— шошилмай жавоб берди Мажид.— Фақат сизлардан қўшни деҳқонларнинг истакларини қонди-ришни илтимос қиляпман. Ер меники эмас, уларники. Агарда уларга ёрдамлашсанглар, илтифотларига сазо-вор бўласизлар. Мен бир-биримизни яхши тушунишли-гимизни истайман, шундай қилинса, орамизда жанжал ҳам, тортишув ҳам бўлмайди. Ахир далилларингиз асо-ли эмас, чунки сизлар бу ерларга экин экишни ўйлаган-ларинг ҳам йўқ.

— Сен шерикларинг ҳақида жуда яхши фикрда экан-сан,— деди Фахри оға.— Лекин биз бу муттаҳамларнинг

Нахравон ерига бурун суқишларини истамаймиз, бу ерларга экин экамизми йўқми — бу бизнинг ишимиз.

Салимнинг ранги оқариб, ханжарига қўл югуртди, лекин Мажид унинг қўлини тутди.

Мен сизлардан, жаноблар адолатли бўлишни сўраяман. Сизларнинг қўшнилари — деҳқонлар, улар учун ер, ҳалол нон ва борлиқ ҳаёт демакдир. Сизлар шаҳарда яшайсизлар. Менингча, улар билан дўст бўлиб яшаганларнинг фойдали. Улар машиналар сотиб олиш, ўрнатиш, ҳамда канал қазिश учун катта пул сарфлаб қўйдилар, масаланинг бу ёғини ҳам унутманг. Мабодо, биз ўйлаган ишимиздан воз кечгудек бўлсак, бу харажатларни тўлашга қайси бирингиз рози бўласиз?

Солиҳбекнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Ердан воз кечсангизлар, чорак баҳосига мен олишим мумкин,— деди у.

— Сизларнинг харажатларингиз билан бизларнинг нима ишимиз бор,— деди Аҳмад,— бизга деса машиналарингни дарёга ташлаб юбормайсизларми. Бизлар сизларни Нахравон ерига қўймаймиз, бу ишда ҳеч қандай илтимосу илтижо ёрдам бермайди, шуни унутманглар.

Мажид ўрнидан турди.

— Мен сизларга ялинаётганим йўқ, жаноблар,— деди у,— мен сизларнинг қанчалик ҳаққоний ва инсофли эканликларингизни билмоқчи эдим, холос. Модомики, сизлар ёмонликни раво кўрмоқчи экансизлар, шуни яхши билиб қўйинглар, бу ерга кўпроқ бизнинг ҳаддимиз сиғади, ахир ерга сиз эмас, биз ишлов бермоқчимиз. Ерни ким экса, ер ўшаники. Ерни эгаллаб олиб, бошқаларнинг экин экишига тўсқинлик қилувчиларнинг ерда ҳақи йўқ. Бизни, сиз ўйлаганча, осонлик билан поймол қилиб бўлмайди. Кўрамиз, ғалаба кимнинг томонида қоларкин.

— Биз ҳали яна учрашамиз, ўшанда ким муттаҳамлигини кўрамиз, бойлигингизга кўп ишонаверманг, жаноб Фахри ога! — деди бир оз қаҳр-ғазабини босиш мақсадида Салим Фахри огага.

Йигилиш тамом бўлди. Район бошлиғи округга юборган ўз докладида, районда алғов-далғов ва тартибсизлик қилмоқчи бўлган Мажид Раҳимдан ташқари, йиғилган барча ижарачилар билан битимга келдилар, деб хабар берди.

Мажид шерикларига, уларга қарши тайёрланаётган фитна тўғрисида хабар қилди: қўшни заминдорлар уларнинг ишига зарар етказишга қарор қилишибди.

— Эски гап,— деди Збола.— Улардан нима ҳам кутиш мумкин? Аммо ҳозир ҳукумат билан шартномамиз бор, уларнинг ишимизга тўсқинлик қилишлари унчалик осон эмас. Ҳеч нарсага парво қилмай ишлайверамиз.

— Ҳамма гап еримизга тезроқ экин экиб олишга боғлиқ, экин экилган жойнинг хўжайини биз бўламиз-да,— деди Салим.

— Бу ҳақ,— деб жавоб берди Мажид,— қонун шундай. Лекин шошилиш керак,— бизга деҳқонларнинг ёрдами, уруғлик дон ҳамда қишлоқ хўжалик машиналарини сотиб олиш учун пул зарур. Ўзларингизга маълумки, бизда на пулу не уруғлик дон бор.

— Машиналаримиз ва бўлажак ҳосилимизни тасаввур қилишганда судхўрларнинг оғзидан суви келади,— деди Ҳусайн.— Улардан қарзга хоҳлаганимизна пул олишимиз мумкин. Шарти одатдагича — ойнага уч процент.

Мажид иргиб ўрнидан туриб кетди.

— Шунинг одатдаги шарт деясанми?!— деб хитоб қилди у.— Бунақанги процент тўлашга ҳали ақлдан озганимиз йўқ! Ахир бу босқинчилик-ку!

— Шундай процент билан пул олиб нима қиламиз?— деди Збола.— Биринчи ҳосилимизни сотишга савдогарлар билан шартнома тузишимиз мумкин. Одатда бундай вақтларда савдогар жон-жон деб, ҳеч қандай процентсиз беш минг диноргача қарз бериши мумкин. Лекин у битта шарт қўяди, у ҳам бўлса ҳосилни унинг воситачилигида сотишимиз керак бўлади.

Зболанинг маслаҳати ҳаммага маъқул тушди. Мажид деҳқонларнинг ёрдамига суяниш мумкинми ё йўқлигини аниқлаш мақсадида қишлоқ оқсоқолларини йиғишни илтимос қилди.

Улар келгандан кейин, Мажид очиқ кўнглилик билан ҳақиқий аҳволни тушунтириб берди.

— Ташвиш тортма жаноб,— деди улардан бири.— Жонимизни ҳам аямай ишлаймиз. Нонимиздан маҳрум қилмоқчи бўлганларни эса, қутурган ит каби думини тугамиз.

— Биз қулингмиз, жаноб Мажид, буйруқни бера-

вер, ундан кейин ажойиб ишларни ўз кўзинг билан кўрасан, — деди яна бирови.

— Бизга халақит беришади, деб қўрқаётган бўлсанг, хато қиласан,— деди учинчиси.— Заминдорларнинг қўл остида ишлаётган деҳқонлар қариндош-уруғларимиз бўлади, улар ҳам биз билан бирга ишламоқчилар. Уларни заминдорлар билан тузган шартномаларигина ушлаб турибди, холос, бўлмаса бу ерга келишган бўларди. Мана кўрасан, улар бизга халақит беришмайди, балки ёрдамлашишади.

Машинист ва ишчилар бундай дедилар:

— Сиз билан ишлаш, заминдорлар қўлида ишлашга қараганда қулайроқ, муомалангиз ҳам яхши, ўзингизни катта олмайсиз. Бундан ташқари, районимиздаги барча заминдорлар бизга ўхшаган ишчи ва машинистларга энз тўлаётган ҳақнинг фақат ярминигина тўлашади. Шунинг учун ҳам сизнинг галабангиз — бизнинг галабамиз, барча деҳқонларнинг галабаси бўлади.

Салимнинг ижарага трактор олиш ҳақидаги таклифи маъқулланмади.

— Нима кераги бор?— деди оқсоқоллардан бири.— Донни сепиб олгунимизча, хотин-халаж, бола-чақа, умуман ҳамма тирик жон кечаю кундуз ишлайверади.

Шайх Ҳусайн бўлса:

— Мана кўрасан, жаноб Мажид, ҳатто заминдорларнинг ерларидаги деҳқонлар ҳам бизга ёрдамга келишади. Кўрасан-да! Албатта буни уддасидан чиқамиз,— деб хитоб қилди.

Мажид ўрнидан турди, унинг кўзлари шодликдан порларди.

— Файратларингга балли, қойилман,— деди у,— қурол-яроғларинг борми ўзи?

Салим кулиб жавоб берди:

— Бизда бешта милтиқ бор, бундан ташқари, ҳар бир деҳқоннинг шахсий ханжари ва белкураги бор, кўпчиликда қилич ҳам бор, уларни ҳам бошлаб ишга солса бўлади. Эҳтимол, буларнинг кераги ҳам бўлмас. Биз ўзимизни хотиржам тутамиз. Мен оқсоқоллардан ҳамма ишни сир тутишни сўрадим. То ишимизни тамомламагунимизча, ҳеч ким ҳеч нарсани сезмас, деб ўйлайман.

Шундан кейин Салим ишни қай йўсинда олиб бормоқчилигини Мажидга айтиб берди.

— Уҳ-ҳў, сендан дурустгина қўмондон чиқиши мумкин экану, сен бўлсанг ер ҳайдаш билан оворасан!— деб Салимни кўтармалаб қўйди Мажид.

17

Мажид, Ҳисом ва шериклари Нахравон текислигида қад кўтарган тепалик устида туришарди. Икки кун сурункасига суғорилган ер ҳали нам эди. Тепаликнинг ён бағрига етти юздан ортиқ деҳқон тўпланди. Қуёш эндигина чиққан бўлса ҳам, унинг заррин нурлари ҳамма ёқни ёритган эди. Деҳқонларнинг чеҳраларида шодлик барқ урарди. Ҳаммалари икки саф бўлиб олиб, Нахравон ерига қараб туришарди. Бир қатор, дон солинган қоплар ёнида хотин-қизлар, иккинчи бир қаторда, омочларнинг орқасида эркаклар туришарди. Салим Мажиднинг ёнида, ишнинг бошланганлигидан ўқ узиб хабар бериш учун револьвер ушлаб турарди.

Қуёш чиқиши биланоқ, ўқ товуши эшитилди. Хотин-қизлар донларни ерга соча, кенг дала бўйлаб ёйилдилар. Ҳаммалари ҳосил ашуласини бошлаб юборишди.

Чорак соатдан сўнг иккинчи қатор ҳам ишга тушди, омочлар юмшоқ нам ерни осонлик билан ёриб борардилар. Ашула барала жаранглади: энди ашулага эркаклар ҳам жўр бўлишганди.

Одамлар саф-саф бўлиб олдинга интилардилар, улар худди манманлик, худбинлик ва очкўзликка қарши ҳужумга бораётган қўшинни эслатишарди.

Ҳисом Мажидга ўгирилиб деди:

— Қандай ажойиб, улуғвор манзара! — У, булар албатта бу ерни қўлга киритишади ва ғалабага эришишади! Қандай яхши ишлаяпти-я, ҳамма нарса олдиндан ўйлашиб қўйилганига қара! Бир қарагин, ер бирпасда шудгор қилиняпти. Аммо доннинг униб чиқишига шунинг ўзи кифоя қилармикин?

— Бу ерлар серҳосил ер,— деб жавоб берди Салим,— уругни шунчаки сочиб юборишга бас, дон униб чиқаверади.

— Бир ҳафта шундай ишланса, беш минг мишорга яқин, яъни бор еримизнинг ярмисини ҳайдаш мумкин. Бу, жуда катта гап,— деди Мажид.

— Парвардигорнинг инояти билан ишимиз ўнгидан келади,— деб жавоб беришди Ҳусайн билан Збола.

44

Шу кунни ҳатто тушки овқатга ҳам чиқишмади. Мажид билан Ҳисом йўл-йўлакай овқатланиб олишди, деҳқонлар чўнтакларидagi нон ва хурмолар билан тамадди қилишди, сувни отлар бўйнига осилган сопол кўзалардан ичишди.

Кун осойишта ўтди. Қуёш ботгандан кейин, Мажид Салимга, ишни тўхтатишга занг урсанг ҳам бўлади, деди.

— Буни уларга ўзинг айт-чи, кўрасан, нима жавоб қилишаркин,— деди кулиб Салим.

Иш ойдинда ҳам давом этди. Салим сал мизғиб олди. У уйғонганда, дон сепаётганлар жуда олислаб кетишган эди, ҳатто отлар ҳам кўринмасди. Одамлар қопларни уруғлик билан тўлдириш ёки от-уловга озроқ дам бериш керак бўлгандагина дам олишарди.

Иккинчи кун осойишталик билан ўтди. Деҳқонлар фақат бир озгина ухлаб олишди.

Доктор Ҳисом билан Хайфа биринчи куннинг охирида шаҳарга қайтишди, Мажид эса деҳқонларнинг оғир меҳнатига ҳамдард бўлиш учун бир ҳафтага шу ерда қолди. Экишининг тўртинчи кунни туш пайтида Фаҳри оғаниннг машинасида полиция комиссари ва иккита соқчи келишди. Машина тепаликка яқин ерда тўхтади, ундан Фаҳри оға чиқди. У газабидан бўзариб кетган, кўзлари ўт бўлиб ёнарди. У, кимки еримни босиб олган бўлса, жувонмарг бўлсин, деб бақира бошлади. Комиссар, бу ерда иш бошқарувчи ким эканини сўради.

— Бу ишга мен жавоб бераман,— жаноб комиссар,— деди Мажид.

— Сизни район бошлиғи йўқлапти, жаноб,— деди комиссар.

— Унга экин экиш билан овора эканимни айт, агарда менда иши бўлса, бу тўғрида ёзма хабар қила қолсин,— деди Мажид истеҳзо билан.

— Мени бу ердаги барча ишларни тўхтатиш учун юборишди.

— Сен қайси ерни айтяпсан?

— Нахравон ерини-да,— деди комиссар хижолат чекиб.

— Бор,— менга ёзма буйруқ олиб кел,— деди Мажид.— Мен ҳукумат билан тузилган шартнома асосида иш қилияпман. Шартномада, ижарага олинган ерга олти ой ичида дон сепаиб олишим лозимлиги айтилган, акс ҳолда, ерга бўлган ҳуқуқимни йўқотаман. Шартнома ту-

зилганидан бери беш ой ўтди. Ижарага олинган ерда бирор иморат бўлмаганидек, чегара-уватлар ҳам йўқ. Қўриб турибсанки, бу ер ҳалига қадар ишланмаган. Мен ижара ҳақини тўлаганман, шунинг учун ҳам экин экапман.

Комиссарнинг қовоғи солинди:

— Бунинг менга алоқаси йўқ. Фахри оға, ер меники, деб ариза берган.

Салим заминдорга ўгирилиб сўради:

— Фахри оға, ерингнинг чегарасини кўрсатоласанми, уни қачон олгансан?

— Азалдан бу ерлар бизники, уни ижарага олганмиз, — деди жаҳл билан Фахри оға. — Сизларни қайси иблис бошимга бало қилиб юборди?

— Эҳтимол мени, ҳаққониятсизликка чек қўйиш учун юборгандир, — деб жавоб берди Мажид.

— Ундай бўлса, мен олий ҳокимиятга арз қиламан, — деди ғазаб билан Фахри оға. — Мен сен билан қаерда гаплашишни биламан.

— Истаган жойингга шикоят қилавер, — деди Мажид. — Фақат район бошлиғингга айтиб қўй, қабилавий қонунларнинг менга дахли йўқ.

18

Мажид чодир ичига тўшалган дағал гилам устида чордана қуриб ўтирарди. Гулхан ловиллаб ёнар, тутун бурқираб юқорига кўтариларди. Мажид совқотганлигидан, нима учун ярим яланғоч деҳқонлар совуқни сезмаётганларига ҳайрон эди.

Чодирга жуда кўп одам тўпланганди. Ҳаммалари гулхан ёнидаги чўғ устига қўйилган катта чойнакка тикилиб ўтиришарди. Салим гоҳ-гоҳ деҳқонларга сигарет ташлар, улар эса худди ёш болалар коптокни илганидек, сигаретларни илиб олишарди.

Бирдан яқин орадан ўқ товуши эшитилди. Салим чодирдан ўқдек отилиб чиқди-ю, дам ўтмай қандайдир одамни олдига солиб турта-турта олиб кирди. Салим ҳалиги одамни ерга қулатди-да, кулиб деди:

— Мана, шуҳратли қўшниларимизнинг ёрдамчиларидан бири. Бу уларнинг олижанобликлари ҳақида баъзи нарсаларни айтиб бериши мумкин.

Деҳқон қўрқа-писа тўнғиллади:

— Менга раҳм-шафқат қил жаноб, Солиҳбекнинг етти пушти худонинг қаҳрига учрасин. У бизларни ўтган кеча сизларга ҳужум қилишга ундади. Гуноҳимдан ўтсанг, сенга янги фитна ҳақида гапириб бераман.

Уша ерда турганлардан бири деҳқондан сўради:

— Сен ҳалиям ўғрилиқ қилиб юрибсанми бузуқнинг боласи Аҳмад. Ўғри катта бўлса, қароқчига шогирд бўлади.

— Хўжайинларингнинг фитналари ҳақида бор ҳақиқатни айтиб берсанг, гуноҳингдан ўтаман,— деди Мажид.

— Аҳмад таниқли ўғри,— деди Салим.— Агарда уни полицияга топширсанг, бир неча йилга қамоқ жазосига ҳукм қилинади. Яхшиси, гапингга кўнгани маъқул.

Аҳмад бу ердагиларни бир кўздан кечириб, Мажидга қараб деди:

Кеча Солиҳбек ал-Жабр Фараж ал-Идан билан учрашиб, кечаси сизларнинг устингизга бостириб келишга қарор қилишди. Лекин ҳужум қилишни уддасидан чиқа олмадик. Эртага уларнинг деҳқонлари сизнинг устингизга бостириб келишади. Экинларингизни сувга бостириб, ўзлариники қилиб олишмоқчи. Мақсадлари бир вақтнинг ўзида ерни ҳам, экинларни ҳам ўзлариники қилиб олишлиқдир.

Ҳамма хахолаб қулиб юборди.

— Демак, улар бизни чўкаётган кемадан қочувчи каламушлар, деб ҳисоблашаркан-да? Дуруст, эртага уларга ким эканлигимизни кўрсатиб қўямиз!

Эрта тонгда, қуёш чиқмасдан Мажид деҳқонлар билан далага жўнади. Кечаси билан Салим қандай ҳаракат қилиш планини ўйлаб чиққан ва ҳозир одамларга керакли топшириқларни бериб бўлганди. Мажид дўстидан хотиржам эди, чунки дўстининг ўз ишини яхши билишлигини тажрибада синаганди. Деҳқонлар далага тарқалишди. Мажид билан Салим, қўмондонлик пункти деб аталувчи тепаликка чиқишди. Мажиднинг қўлида дурбин бор эди. У ҳаяжонланарди.

— Душманларимиз қизишиб кетиб, қирғин-барот бўлмаса, уларнинг одамларига ҳам, бизникиларга ҳам зиён етмаса, деб қўрқаман.

— Бу қўрқоқларни ҳозир кўрасан,— деди Салим.—
Зўравонлар ҳамма вақт қўрқоқ бўлишади.

Шу вақт Мажид, узоқда қандайдир латта ҳилпираёт-
ганлигини кўриб қолди.

У дурбиндан қараб, сўради:

— Нима деб ўйлайсан, шартли белги эмасмикин, бу?

— Ҳа,— деб жавоб берди Салим,— отларга мининг-
лар!

Отларга ирғиб миниб, олдинга қараб чопдилар. Ор-
қасига қараган Мажид, деҳқонларининг ҳам ўша томон-
га кетаётганларини кўрди. Уларга қарши белкурак ва
мотигалар билан қуролланган оломон келарди. Баъзи-
ларида милтиқ ҳам бор эди.

Салим отини тўхтатиб, бир деҳқоннинг исмини айтиб
чақирди-да, нима сабабдан бу ерга келганликларини
сўради. Деҳқон, ҳукумат буйруғига биноан, экинларни
сувга бостиргани келдик, деб жавоб берди.

Салим кулиб юборди:

— Ҳукумат менинг отимни ва усти бошимни тортиб
олиш тўғрисида буйруқ бергани йўқми? Жавоб бер, аб-
лаҳ!

Шундан кейин у сўйил билан деҳқонга ташланди.
Деҳқон чап бериб қутулиб қолди.

Сўнг Салимнинг ўртоқлари мотигаларини баланд кў-
тариб қўшиқ бошлашди:

Агар Мажид берса-чи фармон,
Ҳаммангизни этармиз яксон.
Худо ҳақи, ерингизни бўйямиз қонга,
Дон ўрнига бошингизни экамиз унга...

Сўнг деҳқонлар бирлашиб келгиндиларга ташланиш-
ди. Мажид душман томонидан баъзи бировлар уларнинг
томонига қочиб ўта бошлаганлигини пайқаб қолди.
Мажиднинг дўстлари бир зумда рақибларини тумтара-
қай қилиб юбордилар. Аввалига Мажид билан Салим,
деҳқонларни чақирилмаган меҳмонларни қувиб юбориш-
га даъват этган бўлсалар, эндиликда, душмanning таъ-
зирини бераётган, уларни қишлоққача қувиб бориб, ҳат-
то заминдорларнинг суғориш машиналаригача қўлга
киритаётган дўстларини тўхтатиш ҳаракатида эдилар.
Бунга йўл қўйиш мумкин эмас эди, шунинг учун ҳам
Салим:

— Машиналарга тегманглар, уларни бузманглар!— деб бақирди.

Деҳқонлар Мажидни ўраб олишди, кимдир жаҳл билан:

— Агарда сен бўлмаганингда, уйларини ҳам, машиналарини ҳам ёндириб юборган бўлардик,— деди.

Шу пайт тўртта отлич полициячи пайдо бўлди. Мажид уларга яқин келиб, жанг бўлаётган вақтда қаерда эдиларинг, деб сўради.

— Бизга ҳамма нарса маълум эди. Қолаверса, жаноб, биз ҳужум қилаётганларга ёрдамлашиш ҳақида буйруқ ҳам олган эдик, деди бир полициячи кулиб.— Аммо, бундай қилиш яхши эмаслигини тушунгандик. Борди-ю, бу буйруқни бажарганимизда борми, жанжалнинг оқибати учун жавоб беришимиз лозим бўларди. Бошлиқларимиз, гарчи бизга ёрдамлашиш ҳақида буйруқ берган бўлсалар-да, кейинчалик ўз сўзларидан қайтишлари мумкин эди. Жаноб, бу зўравонликдан бўлак нарса эмаслигини билиб турибмиз. Қўлларинг баланд келганлигидан гоят хурсандмиз. Бизлар ҳатто сизларнинг деҳқонларингга қўшилишиб ашула айтдик. Ишларингиз ўнгидан келсин.

— Қизиқ,— деди Мажид Салимга,— қасамёд қилишим мумкинки, район бошлиғи бу жанжалда ҳали бизни айбдор ҳисоблаши ҳам мумкин. Ҳали, бошқинчилардеҳқонунга хилоф иш қилгансиз, деб исботлашга тиришадилар ҳам.

Оқибатда ҳам шундай бўлиб чиқди. Район бошлиғи ва заминдорларнинг қатъий талаби билан районда катта полиция посты ўрнатилди. Заминдорлар ўзларининг доклад ва аризаларида, районнинг осойишталиги ва маҳаллий аҳолининг хавфсизлигига таҳдид қилаётган янги ижарачиларнинг жиловини тортиб қўйиш зарурлигини қаттиқ туриб талаб қилдилар.

Хайфа Ҳисомникига келганда, у ерда Мажид ўтирарди. Доктор Хайфага пешвоз чиқди.

— Қаҳрамонимиз ғалаба билан қайтди. Мана кўр, ҳанузгача юзида жанг аломатлари бор.

Мажид роса чангга ботган эди, чангнинг қалинлигидан, ҳатто усти бошининг тусини ажратиш ҳам қийин

эди. Унинг соқол-мўйловлари ўсиб кетган бўлса ҳам ориқлаган юзи лоладай қип-қизил эди. У жилмайиб Хайфа билан сўрашди.

— Ҳозир тўғри қишлоқдан келяпман, у ерда бир ҳафтани не хил ташвишлар билан ўтказдим. Яхшиси, аввал уйга бориб, одам башара бўлиб келсам бўларкан, йўқса, қароқчига ўхшаб кетибман. Шу ердан ўта туриб кирмай ўтишликни ўзимга э. билмадим. Сизларни тезроқ кўргим келган эди. Шу сабабли, ювиниб-таранмасданоқ бу ерга кела бердим.

— Уст-бошингни ўзгартиб, ювиниб-тараниб келганингда, кеч қолардинг. Докторнинг бир қариндоши сен тўғрингдаги гапларимиз ва галабангдан кейин сен билан таништириб қўйишимни илтимос қилганди. У газеталардаги сен ҳақингда назм ва наср билан ёзилган ҳамма нарсани ўқиб боради. Эҳтимол, ўзи ҳозир келиб қолар,— деди Хайфа.

— Мажид келиши билан унга қўнгироқ қилдим. Со- нийа шу яқин орада туради, ҳадемай келиб қолар.

Мажид бесаранжом бўлиб, ўтирган ердан туриб кетди.

— Нима бу, тил бириктиришми? Қандай қилиб шу аҳволда мени таништира-сизлар?

— Биз сенга миннатдорчилик билдирмоқчимиз. Сен бизни ер эгаси қилдинг, биз сени энг содиқ дўстимиз билан таништирмоқчимиз. Олиб бораётган бу тенгсиз курашда асабларинг бўшашгудай бўлса, ким билади, балки у сени ақлдан озишдан сақлаб қолар. У, у албатта сенга маъқул бўлади. Мана шундай қуёшда қорайган юзинг ва ўсиб кетган соқолларинг билан жудаям жозибадор кўринасан.

— Худо ҳақи, ўтинаман, менга ижозат бер. Ҳозир ҳазилнинг вақти эмас. Ярим соатда қайтиб келаман.

Мажид эшикка қараб одимлаган эди, эшик очилиб, бўсағада ёш, чиройли аёл кўринди. Мажид беихтиёр у билан кўз уриштирди-ю, аёлнинг кулиб турган чехрасидан кўзини узолмай қолди. У дадиллик билан қўлини аёлга чўзди.

— Хоним, сен мана бу одамнинг қариндоши бўлсанг керак? У доктор хоними билан тил бириктириб, мени атайлаб мана шундай аҳволда таништирмоқчи бўлганга ўхшайди.

Аёл мулойим кулиб, навозиш билан жавоб берди:

— Бу ишда менинг ҳам иштироким бор, лекин мақсад сен ўйлагандан кўра бошқачароқ. Сени бундай аҳволда кўрганимдан норозисан, лекин қиёфанг ўз ишингга муккангдан кетганлигингдан далолат беради, бу эса давримизда камдан-кам учрайдиган фазилат.

— Товушинг ажойиб музыкадай жаранглайди-я. Бундай товушни ҳеч эшитмагандим,— деди уялинқираб Маждид.

Ҳисом қаттиқ кулиб юборди.

— Жаноб юрист, сиз биринчи кўришдаёқ аёл кишига муҳаббат изҳор этиш ноҳўя эканлигини ёдингиздан чиқарган кўринасиз.

— Ўзинг ахлоқ қоидаларини мenden олдин буздинг, жаноб доктор. Кишини фаллоқ кийимида аёл киши билан таништириш яхши эмас.

— Бу муғомбир юрист гўзалликни қадрига етадиган кўринади,— деди Хайфа дугонасига.— Ўз иши билан овра бўлиб, сенга эътибор бермаса керак,— деб қўрқувдим.

Меҳмон аёл ҳам ўз дўстларига ўхшаш қувноқ ва сода бўлса керак, ҳазиллашиб деди:

— Чамаси, бу врачлар бизни илгаридан таниш деб ҳисоблаб, бир-биримизга таништиришни зарур топмадилар, шекилли. Тўғриси айтганда, сен анчагина машҳур кишисан, лекин менинг тўғримда, аёллигим, мусиқавий товушим ва узоқ вақт тикилиб турса бўладиган кўзларим борлигидан ташқари бўлак нарсаларни ҳам билиб олишинг керак. Хўш, майли ўзимни ўзим таништира қолай: исмим Сонийа Ҳасан, қизлар ўрта мактабида дарс бераман, мана бу докторнинг узоқ қариндошларидан бўламан. Доктор хоним билан эса ажралмас дўстмиз, лекин нима сабабдан мени сенга таништирмаганидан таажжубдаман.

— Бу жаноб врачлар, аёл кишини эркак киши касал бўлганда бериладиган дори деб ҳисоблашади. Ажойиб докторимиз, асабларимни ишдан чиққан гумон қилиб, рецепт ўрнига сени ёзиб берди.

— Жаноб Маждид, эҳтиёт бўл. Сонийа ҳали турмушга чиқмаган қиз эканлигини унутма,— деди Хайфа.

— Кечирасиз хоним, бу ерда, пойтахтда, биз эркаклар баъзан беандиша бўлиб, меъёрни унутамиз,— деди Маждид.

— Нима учун Сонийани ҳаддан ташқари ўзига бино қўйган гумон қилиш мумкин эмас,— деб эътироз билдирди доктор.

Сонийа Мажид билан осонгина, тортинмайгина суҳбат бошлади. Бу қиз, Мажид шу кунгача учратган қизларидан бутунлай ўзгача эди. Мажид буни дарров тушунди. Қиз тенгдошларига қараганда қобилиятли, улардан бир неча поғона юқори турар, уни қанча ҳурмат қилсанг оз эди. Айниқса, унинг бамайлихотирлиги Мажидга жуда ёқиб тушди.

— Демак, ер эгаси бўлишни ҳавас қилибсан-да, бу осон иш деб ўйлайсанми?

— Ер эгаси бўлишни истайману, аммо бу нарса осон иш бўлса керак, деб ўйламайман,— деб жавоб берди Мажид.

— Агар унга бирор нарса зарур бўлиб қолса, шундай қўлини чўзади-ю, ола беради,— деди Ҳисом.— Ойисининг айтишича, болалигида ойни кўриб қолиб, шуни олиб берасан, деб туриб олган экан. Ойиси нима қилишини билмай қолибди, у бўлса ўкраб йиғлар эмиш. Ўшанда ойиси тарелкага сув қуйиб: «Қарагин-а, мана ой» дебди. Сувда ойнинг аксини кўргач, у йиғидан тўхтаган экан. Катта бўлгандан кейин ҳам истаган нарсасини қиладиган бўлиб қолганди. У мардларча жангга отилиб кириб, мақсадига етмасдан қўймайди.

— Баҳоси йўқ фазилат,— деди Сонийа.— Менимча, жаноб Мажид шеър ёзишга киришибоқ, охири нима билан тамомланишини биладиганлардан кўринади. Ҳар ҳолда бошлаган ишларингиз сизларга катта бойлик келтиришига ишонаман, бу, жаноб Мажид ёшлигида кўриб қувонган тарелкадаги ойнинг акси эмас.

— Сонийа ижтимоий фанларга жудаям қизиқади. У бу фанларни шунчалик қизиқиб ўрганадики, ҳатто уни коммунизмда айбашларига ҳам салгина қолган,— деди Хайфа.

— Мен ижтимоий фанлар соҳасида ҳеч нарсани билмаслигимни олдиндан тан олишга тайёрман,— деди Ма-

жид жиддий.— Раислик курсисини ўз дўстларимга бераман. Мен бор-йўғи дўстларимнинг ишини давом эттирувчиман, тўғрироғи, уларнинг итоатгўй шогирдиман. Лекин хоним, бизнинг иқтисодимиз қайси йўлдан кетаётганлигини тушунтириб беролмайсанми? Бизда ҳали дов қиммат ва озиқ-овқат етишмаслигига қарамай, деҳқончилик қиламан, деган одамларга ер бермай, ерни эгаллаб олиб экин экмайдиганларга ер бериш тўғри ишми?

— Иқтисодий фанлардан хабардор бўлган сенга ўхшаш кишига таълим беришга журъат қила олмайман,— деб жавоб берди Сонийа.— Фақат шуни айтишим мумкинки, Ироқни бир хилдаги иқтисодий структурага эга давлатлар қаторига қўшиш қийин. Мамлакатнинг баъзи вилоятлари ҳануз ибтидоий ҳолатда, бошқалари кўчманчи қабилалар қонунин билан яшайди, учинчиларида феодализм гуллаяпти. Шаҳарларда эса саноат ривожланяпти, янги заводлар барпо бўляпти, бу нарса капитализмнинг ўсишини тақозо қилади. Мана шунақанги иқтисодий тузуми хилма-хил бўлган мамлакатда илғорлик ва қоқлик бетартиб равишда аралаш-қуралаш бўлиб кетганлигидан илғор ғоялар ўзига пайпаслаб йўл очяпти. Аммо айни фалокат турмушимизнинг ноаниқлигидадир. Биз ҳатто мустақил давлатлигимизни ҳам, мустамлака эканлигимизни ҳам билмаймиз.¹ Бизларда, инглизларсиз бирор дақиқа ҳам ҳаёт кечиролмаймиз, дейдиган катта катта давлат арбоблари бор. Яна бошқалари, ўзимизга хос конституциямиз, ўзимизнинг қонунларимиз бор, бизга ҳозирги мустақиллигимиз тўла кифоя қилади, деб таъкидлайдилар. Аммо, халқ ҳокимият кимнинг қўлида эканлиги билан ҳозирча кам қизиқади. Унинг орзумидлари, афсуски, энг зарур эҳтиёжларни қондиришдан нарига ўтмайди. Агарда у шу эҳтиёжларни қондирилса — хотиржам ва хурсанд, қондирилмаса-чи, тарқоқ, уюшмаган ҳолда исён кўтаради. Британия бўлса ўз томонига эътиборли шахсларни — капиталистлар, феодаллар, қабила бошлиқларини жалб қилишга уринади. Сиёсат билан шугулланувчи ёш интеллигенция ўзининг тажрибасизлигига қарамасдан, халқни мамлакатнинг мустақиллиги ва иқтисодий тараққиёти учун курашгача кўтариш-

¹ 1917 — 1918 йилларда Англия Месопотамиянинг катта бир қисмини босиб олди. 1920 йилда унга янгидан ташкил топган Ироқ давлатининг мандати берилди. 1921 йилда Ироқ конституцион монархия деб эълон қилинди.

га интилади. Уни оғир синовлар кутяпти, лекин у галаба қилади. Мана, кўриб турибсанки, жаноб юристим, сенга ўхшаган одамлар баъзан муваффақият қозониши ҳам мумкин. Аммо муваффақият тасодифга боғлиқ.

— Ажойиб тасалли!— деди кулиб Мажид.— Демак, ўз тақдиримизни жиннинг қўлига топширишимизни таклиф қиласан?

— Худди шундай. Сен бойларга қарши бош кўтардинг, аммо улар истасалар, сени бутунлигингча ютиб юборадилар, сени фақатгина муъжиза қутқариб қолиши мумкин.

— Демак, мен ҳар қалай, юнон афсонасидаги аждарҳонинг оғзидан қутулиб чиқиб, уни ханжар билан бўғизлаб ташлаган авлиёга ўхшар эканман-да?

— Ҳа, албатта, ўхшашлигинг мумкин. Сен ўша афсонавий авлиёсан, феодализм ва унинг тарафдорлари эса аждарҳо,— деди кулиб Сонийа.

— Мана шу аждарҳонни йўқ қилиб ташлаш учун заҳар солинган шприц билан қуролланиб олсанг, ёмон бўлмасди,— деб қўшиб қўйди Хайфа.

— Мен қонунга, ғайратимга ва жамиятга фойда келтиришдек эзгу ниятларимга ишонаман.

— Алданма,— деди Сонийа,— сен ёш бола эмассан. Ишнинг оқибати яхши бўлиши учун наҳотки шунинг ўзи кифоя қилса? Юрист бўлсанг ҳам, шубҳасиз, қонунларимизнинг мустаҳкам кучига амалда ишонч ҳосил қилгансан,— деб масхараомиз қўшиб қўйди у.

— Қизиқ!— деди Ҳисом.— Ахир бу Зболанинг сўзлари ва назариясининг баёни-ку, Сонийа бўлса тамоман бошқача таълим олган. Жуда қизиқ-а!

— Бунинг нимаси қизиқ?— деди Сонийа.— Сен айтаётган саводсиз Зболанг бу қонунларга роса тўйган. У бу қонунлар билан кўп тўқнашади, доимо расмий шахслар билан учрашиб туради, унинг ўз бой тажрибасидан олган хулосалари сен, менга ўхшашларга ҳам амалий ишларда ақл ўргатиш ҳуқуқини беради.

— Шундай қилиб,— деди Хайфа,— сен Збола нима деган бўлса шуни, яъни ғайри қонуний йўллар билан мақсадга эришишликни маслаҳат беряпсан-да!

— Албатта, мен бундай демоқчи эмас эдим. Аммо, саводсиз деҳқоннинг шундай хулосага келиши табиий. У қандай қилиб ҳақиқатга эришиш йўлини билмайди,

шунинг учун ҳам ҳаёт нимани тақозо қилса, ўшани қилади. Бу билан у беихтиёр касални зўрайтиради.

— Жуда соз, хоним! Онд ичаманки, ҳақиқий хазина топиб олдим!— деб хитоб қилди Мажид.— Шу вақтгача шундай хазинани беркитиб келган докторнинг жазосини худонинг ўзи берсин. Мени ҳам ўз дўстларинг қаторига қабул қиласанми? Аммо огоҳлантириб қўйй, мен нохуш ва ўта шилқим одамман.

Сонийа табассум билан:

— Сенинг бу одатингни йўқ қилиш чорасини топарман, деган умидда қабул қиламан,— деб жавоб берди.

22

Мажид ва унинг дўстларидан қаттиқ зарба еган вилоятдаги заминдорларнинг фиғони фалакка чиқди. Улар Мажидга қарши бешафқат ҳужум қилиш мақсадида ўзаро бирлашишга қарор қилишди.

Бу юрист қаердан пайдо бўлиб қолди, ўзи? Ахир, у яхши муомаласи, юқори ҳақ тўлаши ва деҳқонларга катта-катта ерларни ажратиб бериши билан ўз қўл остида ишлаётганларнинг барчасини бузиб юборади-ку.

Шундай қилиб, кураш бошланиб кетди; бир куни тўгонни беркитиб қўйган эдилар, тўгон ёнидаги йўлни сув босиб кетди. Бундан фойдаланган район бошлиғи Салимга жуда катта жарима солди. Бошқа сафар кимдир сувни ерларга қўйиб юборди. Бировнинг ерини сув босиб, экинларнинг бир қисмига зарар етди. Ерниг эгаси тўполон кўтарди, катта товои талаб қилиб, судга берди. Яна бир куни қандайдир бир гуруҳ кишилар насос станциясини ишдан чиқариш мақсадида, унга ҳужум қилишди. Аммо ишчилар милтиқлардан ўқ очиб машиналарни қутқариб қолишди. Яна бир сафар, машинистлар уйга қайтиб, номаълум кишилар уйлари деворини тешиб, ҳамма нарсаларини ўғирлаб кетгани устидан чиқишди. Мажид ва шериклари устидан жуда кўп шикоятлар ёғила бошлади.

Район бошлиғи областга батафсил доклад юборди. У ўз докладида Мажид ва шериклари мамлакатда кўзголон кўтариш учун ишга шубҳали шахсларни жалб қилганликларини, агарда ички ишлар министрлиги фитначилар ўчоғини йўқ қилиш учун кескин чоралар кўрмаса,

Ўзидан ҳар қандай жавобгарликни соқит қилажаклигини ўқдирарди.

Аммо бу кўнгилсизликлар Мажид ва унинг дўстларини жипслаштирар, уларнинг жанговар руҳини кўтариб, янада ғайрат билан ишлашга ундарди.

Кўп ўтмай душманлар янги қилиқ чиқаришди. Улар ўзларига таниш амалдорларни ёки баъзи эътиборли шахсларни бир хил мазмундаги шикоятлар билан вилоятга юбора бошладилар. Вилоятдаги ҳамма муассасалар ана шундай шикоятларга тўлиб-тошиб кетди. Вилоят бошлиғининг қаҳр-ғазаби кундан-кунга оша бориб, ниҳоят, Мажидни ўз ёнига чақиртирди.

Идорага кирган Мажид, вилоят бошлиғи вазифасида янги одамни, ўзининг яқин қариндошларидан бирини учратди. Бошлиқ уни қовоғини солиб қарши олди.

— Мен ота-онангни биламан, ўзингнинг ҳам ҳалол одамлигингни биламан, нега сен босқинчиларга қўшилиб қолдинг? Ёлғиз ўзингни эмас, бутун хонадонингни шарманда қилипсан.

— Мен ҳалол ва виждонли одамлар билан ишляпман ҳамда қонуний ва фойдали иш билан шугулланышман,— деди шартта Мажид.

Шундан кейин у, қўшни заминдорларнинг унга қарши уюштирган барча фитналари, бебошликлари тўғрисида гапириб берди. Бир оз жаҳлидан тушган вилоят бошлиғи:

— Менинг билишимча, жанжалнинг таги район бошлиғи билан бўлган келишмовчилигингда. У кичкина амалдор бўлишига қарамай, сенга зарар етказишга уринаётган экан, мен сенинг ёнингни ола олмайман, яхшиси у билан келиш. Биз ҳозир бу жанжални тўла-тўқис текшириб чиқиш имкониятига эга эмасмиз,— деди.

— У пора бераётганларнинг кўрсатмаси билан ҳаракат қилаётган бўлса,— деди Мажид, у билан қандай келишай? Бизлар бераётганимиз йўқ. Сенга ҳам маълумдир, ҳозир районимизда пора илгаригидек авж олган эмас. Райондаги барча амалдорларнинг норозилигига асосий сабаб ҳам мана шунда: биз улар даромадларининг асосий манбаига путур етказдик. Бу билан биз ҳатто вилоятдаги баъзи бир амалдорларнинг ҳам гашига тегяпмиз, десам муболаға қилмаган бўламан.

Мажид гапни меъёридан ошириб юборганлигини тайқади. Вилоят бошлиғи қовоғини солиб, қўпол қилиб деди:

— Жаноб Мажид, вилоятимдаги амалдорларнинг шаънига айтилган асоссиз иғволарни эшитишни истамайман. Бу иғволар қайтарилмаслигини назарда тутиб биринчи сафар сени кечираман ва амалдорлар билан келишишни маслаҳат бераман. Шерикларинг шу тарзда қўшни заминдорлар ҳамда район маъмурияти билан жанжаллашишни давом эттира берса, сенга ёрдам беролмайман. Жанжалларингизга барҳам бериш мақсадида, ерни ўзим бўлиб, чегараларни аниқлаб бераман. Қаршилик кўрсатсаларинг, зўравонлик билан бўлса ҳам ниятимни амалга ошираман, ишонавер, ҳар қанақа адоватларингизга чек қўйиш қўлимдан келади.

— Биз жабрланган томонмиз,— деди Мажид,— ахир бизга ҳужум қилишяпти-ку. Ҳомийлик ўз таъсирини кўрсатишини биламан, аммо биз қонунга суюнамиз. Ҳокимият, эътиборли шахслар, порахўрлик бизга қарши турсалар-да, ҳақиқат биз томонда, кўрамиз, ким ғолиб чиқаркин!

23

Мажид ўзининг биринчи ғалабасини нишонламоқчи бўлди. Жума кунини уникига Хайфа, Ҳисом ва уларнинг янги шериклари Сонийа келишди. Кун сокин, осмон мусаффо эди, чарақлаган қуёш январь совуғини бўшаштириб турар, гўё баҳор киргандай эди.

Дўстлар машинага ўтиришиб қишлоққа жўнашди.

Мажид Сонийанинг ҳар бир сўзини ҳузур қилиб, диққат билан тингларди. Ҳисом билан Хайфа бир-бирига кўз қисишиб қўйишди.

Ҳамма нарса, албатта, сен айтгандай бўляпти, қонун билан уни назорат қилувчилар ўртасида, қонун билан порахўрлик ўртасида, яхшилик билан ёмонлик ўртасида кураш кетяпти. Лекин, жаноб Мажид, сен ёлғизсан. Мабодо қаттиқ зарбага учрашни истамасанг, ҳар қандай ёвузликларга ҳам эҳтиёт бўлиб тур. Бўлмаса кўнгилсиз воқеалар сени тезда ишдан чиқаради.

— Нимаики бўлса, худодан кўрдим,— деди кулиб Мажид.— Мен ва иккала ҳурматли врачимиз мағлубиятга учрасак ҳам майлига.

— Офарин, қудратли ҳукмдорим!— деб жилмайди Ҳисом.— Сен ўйлайсан, ҳаракат қиласан, рухсат берасан

за ман этасан, бой қиласан ҳамда хонавайрон қиласан— ҳаммаси сенинг хоҳишинг билан бўлади. Кўряпсанми, Сонийа, биз бу ҳоқими мутлоқ олдида лом-мим ҳам де- ёлмаймиз. Шунинг учун ҳам мен ожиз кишилардек ҳий- ла ишлатиб, ундан қасос олмоқчиман — балки унга сен ҳукмингни ўтказа оларсан.

Машина бўм-бўш йўлдан елиб борарди. Эрталабки салқин шабада йўловчиларнинг юзини силаб эркаларди.

— Яхшиям Мажид бор экан, у туфайли баъзи-баъ- зида мана шунақанги, саломатликка фойда келтирадиган сайрлар қилиб турамыз.— Улай агар, бундай сайр ақлни пешлаб, юракка ором беради.

Ҳисом кулиб юборди.

— Агарда бундан кейин ҳам шундай садоқат билан Мажидни ҳимоя қилаверсанг, ҳамма нарсада уни оқлай- версанг, мен уни дуэлга чақираман.

— Мени деб жанжаллашишларингни ҳузур қилиб томоша қилардим-да,— деди Хайфа.— Сен ҳам фикримга қўшилсанг керак-а, Сонийа?

— Очгини айтганда, бунақанги дуэлдан хурсанд бўлмасдим, чунки одатда эркалар асирларини талашиб уришишади, мен эса ҳали асира эмасман.

— Офарин!— деди Ҳисом.— Сен ақл-фаросатда жа- ҳондаги ҳамма хотин-қизларни йўлда қолдирасан.

Автомобиль қишлоқ бўйлаб борарди. Узоқ-узоқларда уфққа туташ экинзорлар ёйилганди. Беш ой ичида, қақ- раган ер ниҳоятда гўзал манзара кашф қилганди.

Меҳмонларни хурсандчилик билан кутиб олишди. Зболанинг чеҳраси шодликдан порларди.

— Жаноблар,— деб хитоб қилди у,— бу экинзорлар сизга қанчалик катта бойлик келтиришини биласизми?

— Бойлик ҳақида ўйлашга ҳали вақт эрта, Збола,— деди Ҳисом.— Бўлажак қийинчиликлар тўғрисида ўй- лаш керак.

— Ана шундай дала меники бўлгандан кейин, дунё- нинг ҳамма қийинчилиги ҳам писанд эмас,— деб жавоб берди Збола.— Агарда бу ерни менга беришмаса, «ким ошди» савдосида қўшни заминдорлар билан беллашаман. Биттасининг ижара муддати тугастир, пул уни енгшим- га ёрдам беради. Ҳосилни пуллаганимиздан кейин эса бизда пул бўлади.

Бирдан Зболанинг кўзи нотаниш қизга тушиб:

— Бу жаноб юристининг қаллиғими?— деб сўради.

Ҳисом Хайфага кўзини қисиб қўйиб, жавоб берди:

— Бўлмаса у бу ерга келармиди?

— Вой худодан қўрқмаган-эй!— деди уялиб Сонийа.

— Уринсиз саволларни беришдан кўра,— қизга ёрдамлашишга ошиқди Мажид,— ерни тақсимлаш ҳақида буйруқ чиққанлигини эшитсанг яхши бўларди. Яқин атрофдаги ерлар рақибларимизга тушди. Кўз олдингда ястаниб ётган ернинг фақат ҳосилигина сенга тегишли бўлиб қолди. Бизга теккан ер бу ердан жуда узоқ, унга борадиган йўл ҳам йўқ. У ерларга қандай қилиб экин экамиз, деб сўрасам, шартноманинг, суғориш каналлари қазииш учун қўшимча ер беришни маъмурлар ўз зиммаларига олмайдилар, деган моддасини кўрсатишди. Фахри оға эса менга масҳараомиз илжайиб: «Ерларингизни самолётда сув олиб бориб суғораверасизлар»,— деди.

— Бизларни бу ерлардан ҳайдаб чиқаришни ўйлагандан кўра,— деди Ҳусайн,— аввал ерни қўлимиздан тортиб олишсин-чи! Қани, кўрамиз! Биз бу ерни ижарага олганмиз, экинларимиз униб чиқди. Экинни униб чиққан ерни тортиб олиш тўғрисида бирор қонун борми, ўзи?

24

Мажид изтиробда хонанинг у бошидан бу бошига юрар, машинист эса, хуноб бўлиб воқеани баён қиларди:

— Агарда бу ишларни аввалдан мўлжаллаб қўйганларини билганимда эди, жаҳон ҳокимиятининг вакили бўлган тақдирда ҳам, бу полиция комиссарини ҳайдаб чиқарган бўлардим. Ҳеч нарсадан гумон қилмагандимда. У мендан баъзи бир мураккаб деталларни кўрсатишимни сўради. Шу пайт худди ўшанақа деталларни тозалаб турган эдим. Деталларни берувдим, сумкасига солиб олиб, булар район бошлигининг буйруғига биноан мусодара қилинади, деди.

— Аблаҳлар!— деди ўзини тута олмай Мажид. — Ахир бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ўзбошимчалик-ку!

— Шу ҳафта ичи экинларни суғормасак, қуриб қолади,— деди Збола.— Буни душманларимиз яхши билишди, шунинг учун ҳам долзарбда машиналарни ишдан чиқармоқчи бўлганлар.

— Қизиқ, улар ўз қилмишларини қандай шарҳлар эканлар?— деди Ҳисом.

59

— Қўшни заминдорлардан бири,— деди Мажид,— еримизга келадиган сувни бўғиб, ўз ерларини суғориб олди. Сувнинг ўғирланганлиги ҳақида шикоят қилганимизча, у бизнинг устимиздан шикоят қилди; гўё каналимиз унинг экипларига зарар етказётган эмиш. Район бошлиғи бу ишга аралашмоқчи бўлган эди, мен унга бу ишни суд кўриши керак дедим. Аммо аблаҳ қўшнимиз дўстлари кўмагида бош министр қабулига кириб ундан ёрдам сўрабди. Бош министр жабрланувчига ёрдам берилсин, деб вилоят бошлиғига нома ёзибди. Вилоят бошлиғи, албатта ҳовлиқиб кетиб, ўз навбатида ер эгасини бизнинг зўравонлигимиздан ҳимоя қилиш тўғрисида район маъмурларига буйруқ берган. Аммо район бошлиғи, бизга кучи етмаслигини айтиб, қандай йўл билан бўлмасин, машиналарни ишдан чиқариш ҳақида рухсат сўрабди. Унга рухсат беришибди. Мана оқибати. Ҳа майли, улар ҳам мушкул аҳволга тушиб қолишар.

— Улар кўрган зарарларимизни тўлашлари керак,— деди Збола.— Бу ишда қонун устун келиши лозим.

— Мен бир нарсадан чўчиялман,— деди Мажид.— Бош министр ҳамма жавобгарликни ўз устига олмай, вилоят устига қўяди, кейингиси эса район бошлиғига ағдаради. Район бошлиғига ҳақиқатан ҳам, биз кўрган зарарларимизни тўлашга тўғри келади. Аммо у ҳукумат амалдори бўлгани учун кўрган зараримизни унинг маошидан ундириб олишга ҳақимиз йўқ. То унинг юз динорга етар-етмас мол-мулкини хатлаб улгурнишгунча, ҳосилдан ажраб қоламиз. Заминдорларнинг ниятлари ҳам шу.

Ҳусайн чуқур уҳ тортиб, маъюслик билан деди:

— Менинг кўнглимга ҳам шу фикр келган эди, шунинг учун, ўшанақа деталларни сотиб олиш мақсадида ҳамма бозорларни айланиб чиқдим, лекин тополмадим. Қўшнилардан қарзга олиб турай десам, ҳеч кимда бизникига ўхшаш катта машиналар йўқ.

— Қонун билан пўписа қилишдан бошқа иложимиз қолмади,— деди Мажид,— унга, кўрган зарарларимизга ёлғиз ўзи эмас, балки барча ходимлари ҳам жавобгар, деган мазмунда расмий хат юбораман, балки шундан кейин бир оз эс-ҳушини йиғиб олар.

— Яна бир йўл бор,— деди Салим.— Мен унинг ёнига бориб, яхшилик билан деталларимизни қайтариб беришини илтимос қиламан. Кўнмаса, уни чала ўлик қилиб

савалайман. Албатта, мени қамоққа олишади, зора шу ишим амалдорнинг ғайри қонуний ҳаракатларидан маъмурларни хабардор қилса.

— Салим, зўравонлик қилишни ўйлама! Зўравонлик қилсанг, душманларимизга ёрдам берган бўласан, холос. У вақтда ҳамма, булар қонунни ҳам, район бошқармаси ва унинг амалдорларини ҳам менсишмаяпти деб, гап тарқатади. Мен сизлардан зўравонлик қилмасликни илтимос қиламан.

— Менга деталларни топиб беринглар, бундан кейин эса, деталларга теккан кишининг ҳолига вой! Уша ит-вачча шу ерларда бир кўринсин-чи! Биз уни машина мойига айлантириб юборамиз!— деди машинист.

25

— Ҳамма нарса Сонийа айтгандек бўляпти. Ҳамма нарсани у олдиндан каромат қилган эди. Қизиқ, қандай қилиб у бу ишларни билди экан-а?— деди чой ичиб ўтиришар экан, Ҳисом Мажидга.

— Бунинг ажабланарли жойи йўқ.— деди кулиб Сонийа.— Сизларнинг қилаётган ишларингиз мақбул бўлмаган синф кишиларини мен яхшироқ биламан, холос. Улар қанчалик куч ва қудратга молик эканликларини ҳам биламан. Мен хаёлпараст эмасман, ҳар қанақа ваъз-гўйларнинг ҳаққоният ва беғаразлик ҳақидаги баланд-парвоз сўзларига ишонмайман. Кўриб турибсизки, қарама-қарши манфаатлар учун шиддатли жанг боряпти. Ким кучлироқ бўлса, ўша ютади.

— Бу худди яшаш учун бўлаётган курашга ўхшайди-я,— деди Хайфа.

— Лекин фарқи шуки,— деб қўшимча қилди Сонийа,— жониворлар орасида ҳам бу кураш, ҳар хил турлар ўртасида турлича бўлади, биргаликда ҳаёт кечирувчи чумолилар ва ёки асалариларда масалан, бир бирига қарши курашга эмас, балки ўзаро ёрдамлашишга асосланган, бу ерда фақат инсонларни мустасно қилиш керак бўлади. Лекин бу муваққат ҳодиса. Маълум шахслар ва бутун бошли халқлар ўртасидаги кураш бир умрга давом этиши мумкин эмас. Ҳозир тузумлар ўртасидаги кураш даври келди, жаҳонда тинчлик ўрната ола диган тузумгина ғалаба қилади. Бу эса, халқлар мада

61

ниятни тарихида янги давр очилганлигининг шоҳиди бўлади.

Мажид ҳузур қилиб Сонийанинг мусиқий овозини тинглаб ўтирарди.

— Сенинг мулоҳазаларинг жуда ажойиб,— деди у.— Бу мулоҳазалар бизнинг фикрларимизни тор доирадан четга тортиб, кенгроқ мулоҳаза юритишга ундайди, шу билан шахсий муваффақиятсизликларнинг ва ҳатто ижтимоий фалокатларнинг таъсирини камайтиради. Сенинг сўзларинг кишига умид бағишлайди. Қандай катта бахтки, шундай оғир вазиятда ёнимиздасан!

— Сени бу ажойиб жамиятга олиб кирган кишини унутганинг йўқми? Нега жаноб юрист менинг хизматларимни ҳисобга олмайди?— деди ҳазиллашиб Ҳисом.

— Агарда сен тасодифан ҳайрли иш қилиб қўйган маймунга ўхшамаганингда эди, деди кулиб Мажид,— инobatга олган бўлардим. Одатда сен майнабозчилик қиласан, холос.

— Мен порозимаи, жаноб юрист! Сен бизнинг бор-йўғимизни совурдинг, эндиликда аҳмоқлар қаторига қўшиб қўйяпсан.

— Буни менга нима алоқаси бор? Менинг аҳволим ҳам сизларникидан яхши эмас, мени маймунлар жамиятингизга қабул қилишингизни сўрайман, жаноб доктор.

— Етар ҳазиллашганларинг,— деди Сонийа,— яхшиси жаноб Мажид, бизга қандай қилиб ҳосилни сақлаб қолмоқчи эканингни гапириб бер.

— Ҳамма нарса у башорат қилганча бўлди,— деди Хайфа.— Молия министрлиги деталларнинг ўғирланганлиги учун жавобгарликни вилоят устига қўйибди, вилоят бошлиқлари эса район бошлиғига тўнкабди. Район бошлиғи бўлса қўрққанидан, бу деталларни ўғирлашни вилоят бошлигининг ўзи буюрганди, деб валақлаб қўйибди. Аммо, унинг қўлида ёзма фармойиш бўлмагани учун буни ҳеч нарса билан исботлай олмаган ва ишни ютқазган. То идоралар ўртасидаги жанжаллар тугагунча, экинлар сугорилмай қолиб, бир қисми нобуд бўлган.

— Экиннингизнинг нобуд бўлиши, мамлакатга таҳдид солаётган мусибат олдида ҳеч гап эмас. Ахир чигиртка ҳамма ердаги экинларни қираётир. Мана буниси даҳшат! Қийинчилик вақтлари келади, келаси йили камбағаллар очарчиликдан нобуд бўлишади.

— Эй, худойим-эй!— деб хитоб қилди Мажид.—

Ахир қонунни бузиш биздан бўлакларга ҳам зиён етказди-ку. Бу аҳмоқ фақат ҳосилнинг бир қисмини нобуд қилгани йўқ, балки юзлаб кишиларни хонавайрон қилди. Нима сабабдан ақлдан озганлигига ва ўзимни ўлдираман, деб пўписа қилаётганлигига энди тушунайман. Мен ҳам энди умидсизлана бошладим.

— Сонийа ўзининг оҳанграбо товуши билан панднасихат қилиб турса, сенга ҳеч нарса қор қилмайди,— деди Ҳисом.— Қўл-оёғингни боғлаб турган ва сенга бирин-кетин зарба бериш учун душманларингга қўл келатган қонун билан кураша оласан. Айтмоқчи, бу қонунларни сен яхши биласан-ку.

— Қонун ҳар доим қудратли кишилар қўлида ожизларга қарши қуролдир,— деди Сонийа.— Энди бунга ўзинг ҳам ишонч ҳосил қилгандирсан, жаноб юрист.

— Сен ўз касбимга бўлган меҳр-муҳаббатимни тамом сўндирдинг, энди маълумотим билан мағрурланмай қўйдим.— Ўзимни маймун ҳисоблашга ҳам тайёрман,— деди Мажид.

— Ёнингдаги шерикларингга назар сол,— деди қиз,— фикрларига қулоқ ос, хом хаёлларга берилма, ана ўшандагина сени бирор муъжиза қутқариб қолиши мумкин.

Ҳисом, Збола ва район бошлиғи докторнинг қабулхонасида учрашдилар. Збола Ҳисомга, аввалига димоғдор бўлса-да, ҳозирда итоаткор бўлиб қолган рақибни таништирди.

Район бошлиғининг ранги оқариб кетган, кўзойнаги қалтирарди. У жуда ҳаяжонда эди.

— Худо ҳақи доктор,— деди у,— сизларга тирноқча зиён етказиш мақсадим йўқ эди. Ахир орамизда ҳеч қанақа адоват йўқ-ку. Эътиборли кишилар, давлат арбоблари, заминдор ва бойлар тил бириктириб сизларга қарши бирлашишган бўлса, мен нима ҳам қила олур эдим? Ахир ўзингизга маълум, вилоят бошлиғи мenden машинларингизни ишдан чиқаришни шахсан талаб қилди. Қандай қилиб унинг буғруғини бажо келтирмайсиз? Ҳукумат жавобгарликдан бош тортиб, ҳамма айбни менинг устимга ағдарган экан, мени судга беришдан сизларга нима фойда? Фараз қилайлик, зарарни ўрнини тўлашни

талаб қилиб мени судга берасизлар. Кўрган зарарларингиз ўн минглаб динор-ку, мендан эса мебелларимнинг баҳосини — ҳаммаси бўлиб бир неча ўн динор оласиз. Ойига ҳаммаси бўлиб ўн саккиз динор маош оламан, ўзларинг ҳам яхши биласизлар, қонун бўйича кишини маошдан маҳрум қилиб бўлмайди. Менинг барча мол-мулким юз динордан ортиқ турмайди. Товонларингизнинг етмаган қисмини қаердан оласиз?

— Шунча қилгиликни қилиб қўйиб, яна мени тинчгина қўйиб юборишар, деб ўйлаяпсанми?—сўради Ҳисом.

— Мени тинч қўйсаларингиз, сизларга катта фойдам тегиши мумкин. Мен сизларни қўллаб-қувватлайман, бамайлихотир ёзги экинларни экиб оласиз, шу билан кўрган зарарларингизнинг ўрни тўлади. Ҳатто экин экиб қўйган ерларингни номларингга бириктириб қўйишнинг кафиллигини ҳам устимга олишим мумкин.

— Нима бу, порами?

Докторнинг ўрнига, гапга диққат билан қулоқ солиб турган Збола жавоб берди:

— Шошилма, жаноб доктор, энди мен ҳам икки оғиз гапирай. Деҳқон учун бир мавсумнинг зарари унчалик кўрқинчли нарса эмас. Агарда биз буни судга берсак, ҳеч нарса ололмаймиз. Гуноҳидан ўтсак, хайр-саҳоватимизни виждонига хавола қиламиз. Бўлмаса, у бизга кўп зиён келтириши мумкин. У экиннинг кўп қисми зарарланмай қолди, деб маълумот берса, ҳукумат солиғини тўлаш учун бозордан юқори баҳо билан дон сотиб олишга тўғри келади. Биз эса бозордан сотиб олган донимизнинг ярим баҳосини оламиз. У қарздорларимизни таъқиб қилмасликка ваъда бериб, қарзларини тўламай қочиб кетишга ундаши мумкин. Унинг қўлидан яна бошқа хил ишлар ҳам келади. Менимча, бахслашиб ўтирмай, у билан келишиш керак.

— Хизматингизга тайёрман, жаноблар. Виждоним олдида қасамёд қиламанки, заминдор ва амалдорлар бошимга солган балолардан мени халос қилсаларинг, сизларга ёрдам бериш учун ўз вазифамдан кечишдан ҳам тўймайман.

— Виждонинг-ла қасамёд қилганинг кифоя қилмайди,— деди доктор масхараомиз. Шикоятимизни қайтариб олгудек бўлсак, яна бизга қарши чиқмаслигингиз учун, ишончлироқ далил лозим бўлади.

— Бу гап тўғри,— деди Збола,— ер ҳақидаги масала ҳал бўлиб, ёзги экинларимизни экиб олмагунимизча, шикоятимизни қайтариб олмаймиз.

— Шундан кейин шикоятларингизни қайтариб олишларингизга ким кафиллик беради?

— Эй, биз сенинг қўлингдамиз-ку,— деб жавоб берди Збола,— ваъдамизни бузгудек бўлсак, ҳар қачон, бизга қарши ғайри қонуний чораларингни қўллай беришинг мумкин.

— Дуруст, мен сизларнинг виждонингиз ҳамда ваъдангизга ишонаман.

— Биз учун ор-номус қуруқ гап эмаслигини ўзинг биласан-ку,— деб жавоб берди доктор.

— Фақат жаноб Мажидни кўндириш қолди. Бу қайсар кишини кўндиролармикинсизлар?— деди район бошлиғи Ҳисомнинг пичингини тушунмагандай.

— Уни кўндиришнинг давоси менинг қўлимда,— деди доктор.— Келиша олишимизга ишонавер.

— Фикрингни билдим,— деди Збола хурсанд бўлиб.— Мажидбекни рози қилиш учун унинг қаллиғини қўлга олмоқчисан. У бу ишнинг уддасидан чиқа олади.

— Биз у билан тил бириктириб, ишга киришамиз,— деди кулиб доктор.

27

Мажилни уйда қаттиқ исканжага олишди. Уни муроसाга келтириш мақсадида, ҳаммалари бараварига далил келтиришарди. Суҳбатда Сонийа ҳам иштирок этди. Збола умидсизланса, Сонийага илтижо билан қараб қўярди. Доктор, ҳамма ҳазилни йиғиштириб, Мажиднинг умидсизликка тушишига йўл қўймай ишни давом эттиришга кўндириш керак, деб Хайфа билан келишиб қўйганди. У, буни амалга ошириш учун жон-жаҳдимиз билан ҳаракат қиламиз, дерди.

Ниҳоят Мажид таслим бўлиб деди:

— Фараз қилайлик, уни судга бермай ишимизни давом эттирамиз. Лекин маблағни қаердан оламиз? Ахир, охирги дирҳамгача сарфлаб бўлганимизни биласизлар-ку.

— Хўш, сен ишни давом эттиришга, бошлиқлар билан келишишга рози бўлсанг, маблағни топамиз, бу унчалик қийин иш эмас,— цеди хурсанд бўлиб кетган Збола.

— Судхўрлардан бир ойга уч процент тўлаш шарти билан қарз олмоқчи бўлсанг, бу сен ўйлаганча осон иш эмас,— деди Сонийа.

— Мен беш юз динор қўшаман, пулни қаердан олишим билан ишингиз бўлмасин,— деди Збола.

— Биз яна уч юз динор қўшамиз,— деди Хайфа.— Бу йили ҳар хил юқумли касалликлар тарқалганлиги учун ишимиз кўп бўлди. Натижада анчагина пул йиғиб қўйган эдик.

— Дўстлар!— деди Сонийа.— Янги шерик оласизларми?

— Синиш арафасида турган ишга қўшилишдан қўрқмайдиган янги шерик ким экан?— деб сўради ҳаяжонланиб Мажид.

— Мен,— деди Сонийа.— Беш юз динорим бор, жон-жон деб уни сизларга бераман. Бу пул менга фойда келтирса ҳам, бекорга кетса ҳам барибир. Ишларингизнинг умрини чўзолса бўлгани.

— Бу ишингга мен рози эмасман,— деди Мажид,— сени йиғиб қўйган пулингдан маҳрум қилишга ҳақимиз йўқ.

— Бунини ман қилишга қандай ҳуқуқнинг бор хўжам?— мийғида кулди Сонийа.— Збола айтганидек, ҳақиқатан ҳам мени қаллигим, деб ўйлайсан шекилли-а? Менга буйруқ бериб ҳужмингни ўтказишга уринаясанми дейман?

— Ҳеч қанақа буйруқ бераётганим йўқ,— деди қипқизариб Мажид.— Агар шерикларим сени бу ишга қўшилсин, деб туриб олишса, мен бу ишда иштирок қилишдан воз кечаман.

— Сонийа қаллиғинг бўлишга рози бўлса-чи, унда пулини оласанми?— деб сўради доктор.

— Бу бошқа гап,— деб илжайди Мажид.— Унда эҳтимол барча буйруқларини жон-жон деб бажарарман.

— Ундай бўлса, сенинг қаллиғинг бўлишга розиман, қайсар хўжам. Лекин билиб қўй, ишингга шерик қилаётганинг учунгина рози бўлдим,— деди кулиб Сонийа.

Мажид хурсанд бўлганидан ўрнидан ирғиб туриб кетди.— Сўзларингни чин деб билиб, гапингнинг устидан чиқмагунингча қўймайман,— деди у.— Менга энди ишни бой бераманми, ютаманми, барибир.

— Мен ҳам жиддий гапиряпман, аммо ғайрат билан ишлашинг керак. Меҳнатнинг натижасига бефарқ қа-

рашлик ярамайди. Мана шунақанги тажриба учун пулдан кечиш мумкин, энг муҳими мақсад рўёбга чиқса бас.

— Шартнинг кераги йўқ, хоним,— деди Збола.— Сендек ўқимишли қизга Мажидбек муносиб қаллиқ бўлади.

— Кўрдингларми, тажрибакор одамлар қандай қилиб ўқимишли аёлни қўлга олдилар, устига яна беш юз динорли ҳам бўлиб олишади,— деди доктор хафанамо.— Мен бўлсам минг динор йўқотдим, устига-устак ҳар куни таҳдид қиладиган хоним фармонидаман. Етар энди, доктор хоним, сенинг золимона ҳукмронлигингга чидаш бера олмайман, жаноб юристдан менинг қаерим кам?

— Шундай қилсанг, яна бир илмий тажриба учун танангга миллионлаб микроб юбораман!

— Етар жанжаллашганларнинг, жаноб врачлар,— деди қувноқлик билан Мажид.— Уйимни сотиб, «ким ошди» савдосида Фахри оға билан беллашаман. Модомки Сонийа менинг гомонимда экан, ишимизни юришиб кетишлиги учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан.

— Ишимизни барбод бўлишдан сақлаб қолган сен бўлдинг,— деди Сонийага қараб Збола.— Жаноб юрист Фахри оға билан беллашадиган бўлса, беш юз эмас, минг динор қўшаман. Фахрини ютиш унчалик осон гап эмас!

— Уни албатта ютамиз, Абу Хасан!— деди ҳаяжонланиб Мажид.

— Биз Хайфа айтган уч юз динордан ортиқ ҳеч нарса қўшолмаймиз,— деди Ҳисом.— Шундай қилиб, кураш давом этади. Иш сизларнинг фойдаларингга ҳал бўлгандан кейин, сизларни олқишлаймиз. Инжилдаги Самсон Далила туфайли кучини йўқотган экан. Мажиднинг ҳам Далиласи топилиб қолди, лекин бу унинг кучига куч қўшди.

«Ким ошди» савдоси бўлаётган зал одамларга лиқ тўла эди. Шу кунни Фахри оға ижарага олган Нахравон ерининг бир бўлаги «ким ошди» савдосида сотилгани керак эди. Бу ерга ишлов берилмаганлигига қарамай, Фахри оға унинг чегараларини аниқлашни талаб қилди. Бу билан у, Мажидларнинг ерларига ўтадиган йўлни кесиб қўйишни кўзда тутарди. Ҳар сафар ундан ижара

ҳақи талаб қилганларида, Фаҳри оға, ҳали бу ерни ўз тасарруфимга олганим йўқ, деб қутуларди. Қолаверса, бу молия амалдорлари ва солиқ йиғувчилар бир неча динор учун қанақанги баҳоналарни ўйлаб топмайдилар, дейсиз.

Фаҳри оға ҳам залда эди. У Мажид ва Збола билан ҳар галгидан қуюқроқ сўрашди.

— Бугун сенинг ҳам, бизнинг ҳам тақдиримиз ҳал бўлади,— деди киноя билан Збола.— Кўрамиз, «ким ошди» савдосида қатнашишимизга энди маъмурлар тўсқинлик қила олишармикан.

— Мени ҳеч қандай айбим йўқ,— деди Фаҳри оға.— Бу бошқа заминдорларнинг ҳийла-найранги.

Фаҳри оға Мажидни қўлтиқлаб, бир чеккага чиқди.

— Ер сенга ҳеч қандай фойда келтирмайди, жаноб Мажид,— деди у.— Агарда «ким ошди» савдосида қатнашиб, бу ерда ҳозир бўлган кўпчилик лафзидан қайтувчи одамларга ўхшаб, озроқ пул ишлаб олмоқчи бўлсанг, сенга юз динор беришга тайёрман, лекин шарт шуки, «ким ошди» савдосида қатнашишдан воз кечасан.

— Мана бу деҳқон айтганидай, сизнинг лойингиз ҳақиқатан бошқача экан. Уни алдаш учун мендан фойдаланмоқчисиз,— деди ғазаб билан Мажид, ундан нари кета туриб.

— Сени қўлга олмоқчи бўлдими!— деб сўради Збола.— Полиция билан пачакилашишни истамайсан-да киши, бўлмаса қани энди, башарасига боплаб тупурсанг!

«Ким ошди» савдосини олиб борадиган киши баланд товуш билан эълон қилди:

— Нахравон ерининг беш минг мишори юз динорга олти йил муддат билан берилади. Ким ошди?

Мажид вилоят маъмурлари ва солиқ йиғувчи инспектор ўтирган столга яқинлашди. У Зболанинг ёнидан ўтиб борар экан, деҳқон пичирлади: «Бирдан ур, Фаҳрининг роғи йўқ».

— Беш юз динор бераман!— деди Мажид.

Фаҳри оға оғир нафас олиб қўйди, инспектор қўлидаги ручкасини тушириб юборди, вилоят кенгашининг аъзолари пичирлашиб қолишди.

— Қафолат борми, жаноб Мажид?— деб сўради инспектор.

Мажид столга юз динорли иккита ассигнацияни ташлаб:

— Етадимми?— деб сўради.

— Биттаси ҳам бўлади.

— Иккаласини ҳам олаверинг,— деди Мажид.— Ҳақиқий кураш бўладиганга ўхшайди. Аммо нега Фахри огадан кафолат талаб қилмаяпсиз?

— У катта заминдор, унга ишонамиз,— деб жавоб берди инспектор.

Кенгаш аъзоларидан бири:

— Менимча жаноб Мажиднинг киссасидаги ассигнациялар ҳам ундан кам кафолат эмас,— деди.

— Яна ўн динор қўшаман,— деди Фахри ога титроқ товуш билан.

— Минг динор!— деди Мажид ҳаммага эшиттириб.

Фахри ога титраб-қақшаб тупугини ютиб яна ўн динор қўшди.

— Икки минг!

Мажид яна юз динорли иккита ассигнацияни столга ташлади.

— Бу «ким ошди» савдоси эмас, бокс бўляпти,— деб тўнғиллади инспектор.

Фахри кенгаш аъзоларига мурожаат қилди:

— «Ким ошди» савдосини бир кунга кечиктиришни илтимос қиламан, мен Мажид жаноблари билан гаплашиб олмоқчиман Балки, мен унга шерик бўларман, ахир биз қўшимиз-ку. Қолаверса, вилоят бошқармаси ҳам ўзаро келишимизнинг ва масалани тинч йўл билан ҳал қилишимизнинг тарафдори.

— Яхши,— деди вилоят бошлиғи.— Мен қарши эмасман.

— Хазинага зиён келтириб Фахри ога билан келишимни истамайман,— деди Мажид.— Агарда «ким ошди» савдоси кечиктирилса, ҳукумат ютқизади. Ким билади, балки бугун ижара ҳақи жуда баландга кўтарилиб кетган бўлармиди!

— Давлат манфаатлари тўғрисида биз сендан кўпроқ қайғурамиз,— деди вилоят бошлиғи.— Агар истасанг, келаси савдода ҳам икки мингдан ортиқроқ беришинг мумкин.

Фахри ога зўрлик билан Мажиднинг қўлидан тугиб, ташқари чиқди. Збола уларнинг қетидан эргашди.

— Кўриб турибман, сен ўз ерларингга олиб борадиган йўлни қўлга киритмоқчисан. Ахир, шундай экан, нега менга бу тўғрида илгарироқ айтиб қўймадинг? Би

Ўзаро ижара ҳақини аввалгидек, олти йилга юз динор қолдиришга келишиб олганимизда эди, сен ўз ерингга олиб борадиган йўлни арзимаган пулга, ҳатто бепул ҳам олишинг мумкин эди. Мана кўрдингми энди, ўзингга ҳам менга ҳам зарар етказдинг. Энди икки мингдан кам тўлаб бўлмайди!

— Нега ёлғон гапирасан?— деди Мажид.— Тинчлик билан ҳал қилишга аввал ким кўнмади? Ахир мажлиси-мизда мен илтимос қилмадимми?

— Ога сени, қонунда кўрсатилган йиғирма динордан ортиқ кафолат тўлаёлмайди, деб ўйлаган-да,— деди Збола.

— Мажид жанобларининг амакиси барча мол-мулкни унинг ихтиёрига берганлигини яқиндагина эшитдим, Абу Ҳасан,— деди Фахри.

Мажид бу гапга жуда ҳайрон бўлди, лекин Збола маънодор қилиб уни тирсаги билан туртиб қўйди. Мажид, бу дўстларининг янги ҳийласи эканлигига тушунди. Дўстлари бу ҳийла заминдорга таъсир қилади деб, уни мазақ қилмоқчи бўлишган эди.

— Қандай шарт билан «ким ошди» савдосидан кечишга рози бўласиз, Мажид жаноблари?— деб сўради Фахри.

— Менинг шартим ўзингга маълум. Менга ерларимизга ўтадиган тўрт юз мишорга яқин йўл керак. Эвазига еримиздан худди шунча ажратиб оласан.

— Розиман.

— Биз ўзаро келишдик, Абу Саад,— деди Фахри ога, ўтиб кетаётган инспекторга.

— Худоба шукур,— деди униси.

Апрель ойида апельсин дарахтлари гуллайди, оқ гулларга бурканган Бағдод кишини сархуш қиладиган хушбўй ҳидларга тўлиб тошади. Қорлар эригач, Дажла дарёсининг суви малла ранга кириб бўтана бўлиб оқади, сув кўпайиб, гоҳо шаҳарни сув босиш хавфи туғилади.

Мана шу пайтларда Бағдоддаги энг кўркем жой қиргоқ бўйидаги Абу Наввос кўчаси бўлади. Бу ерда қир-

гоқ бўйлаб, кўкаламзорлар аро ёруғ балконларга ўхшаш кичик-кичик қаҳвахоналар жойлашган.

«Ким ошди» савдоси бўлган куни кечқурун шу қаҳвахоналарнинг бирида Мажид билан доктор Ҳисом ўғирларди. Киши баҳрини очадиган ёқимли шабада эсиб турарди. Мажид «ким ошди» савдоси ҳақида, қопқонга тушган анови қари тулки — Фахрининг найранглари тўғрисида ҳикоя қилиб, дўстини кулдириб ўтирарди.

Кейин бўлажак тўйлари тўғрисида суҳбатлашишди. Уларнинг чеҳралари шодликдан порларди.

Тасодифан Мажид, кўчада югуриб келаётган деҳқонни кўриб қолди. У кимнидир ахтариб, теварак-атрофга алаишларди. Юзидан ҳаяжонланаётгани, ташвишга тушгани кўриниб турарди.

— Не, бу Збола-ку,— деди Ҳисом.— Бирор воқеа рўй берганга ўхшайди. Кутилмаганда у пайдо бўлдими, бирор фалокат юз берди деявер.

Мажид Зболани чақирди. У нафаси оғзига тиқилиб чопиб келди.

— Сизларни ахтармаган жойим қолмади, тополмасам керак, деб ўйлагандим,— деди у.— Муҳим янгиликлар бор.

— Қанақа янгилик?— деб сўради Мажид.

— Эрталаб вилоят бошқармасида қолганлигимни биласану, лекин нима сабабдан қолганлигимни билмайсан. Мен Фахрига ишонмайман, унинг пасткаш қилмишлари, хийла-найранглари тўғрисида жуда кўп нарса биламан. Унга ишинг тушса, эҳтиёт бўлиш зарур. «Ким ошди» савдоси тамом бўлгач, икки соатчадан кейин инспекторнинг ёнига кирдим, у менга истеҳзо билан, ер икки минг динорга Фахри оғага ўтганлигини айтди. Икки соат ичида барча зарур расмиятчиликлар қилиниб бўлибди! Ахир, одатда бундай ишларни расмийлаштириш учун ойлаб вақт ўтади.

— Агарда шу гапларинг тўғри бўлса, улар қопқонга тушишибди,— деди Мажид.— «Ким ошди» савдосининг қонун-қондалари бузилган, давлатга зарар етказилган. Мана энди адабларини қандай бериб қўйишимни томоша қиласан! Энди улардан ҳамма қасдимизни оламиз. Бу, ўғрини жипоят устида тутишга ўхшаган гап-да.

— Шунинг учун ҳам келдим-да,— деди Збола бир оз ёришиб.— Мардлигингни кўрсат, жаноб Мажид, уларни ўз қуроллари билан адабларини бер.

Эртаси кун Мажид вилоятга жўнадн. У дадил бошлиқнинг ёнига кириб, ундан сўради:

— Мен «ким ошди» савдосидан воз кечмай туриб, ер Фахри огага берилибди, деб эшитдим. Шу тўғри гапми?

— Нима? Ахир, Фахри сен билан келишганини, савдода қатнашмасликка кўндирганини айтди-ку?

— Наҳотки, қарор чиқариш учун рақибимнинг сўзларигина кифоя қилса?— деди киноя билан Мажид.— Рақибим, ҳатто сўзларини тасдиқлайдиган ҳужжатга эга бўлмай, қандай қилиб менинг вакилим бўла олади?

— Уйлайманки, бу жанжални тинчлик билан ҳал қиламиз. Мен ҳамма талабларингни қондираман, шов-шув кўтармасанг бўлгани.

— Аксинча, маъмурлар йирик заминдорларнинг ёни олиб, хазинанинг ва оддий кишиларнинг манфаатини поймол қилаётганликларини молия министрлигига маълум қилиш учун ҳам шов-шув кўтараман. Эсингдами, сен ҳам ишимизга халақит бериб, заминдорлар билан тил бириктириб иш тутган эдинг. Бизнинг ҳам давримиз келди, энди сизларни шармандаю шармисор қилиб, дўстларимнинг манфаатини ҳимоя қилоламан,— деди-да, Мажид хайрлашмасдан чиқиб кетди.

Мажид шошилишч молия министрлигига ариза берди, аризада бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасини ёзиб, район маъмурларининг очиқдан-очиқ қонунга хилоф иш тутаётганликларини кўрсатди. Молия министрлигининг барча идоралари ваҳимага тушиб қолишди, вилоятда порахўрлик авж олиб кетганлиги тўғрисида миш-мишлар тарқалди, натижада министр вилоят талаб бошлигидан изоҳ талаб қилди.

Вилоятда тўс-тўполон кўтарилди. Катта бошлиқлар ҳар галгидай ўзларини оппоқ кўрсатиб, жавобгарликни кичикларга ағдаришарди. Ҳар бир бошлиқ қўл остидаги ходимини айбларди. Иш авж олиб кетди, ҳамма жойдаги хиёнат ва ўзбошимчаликлар очила бошлади. Ниҳоят, бу чақмоқ бир кичкина амалдорга шикаст етказди, уни ишдан ҳайдадилар.

Ер Мажидга, «ким ошди» савдосида охириги марта у таклиф этган баҳога берилди. Бу сафар ютқазганлигини кўрган Фахри Мажиднинг ҳамма шарт-шаронтларига олдиндан кўниб қўя қолди, бу ернинг бир қисми унга жуда зарур эди. Бу ерда далаларини суғориш учун водокачка қурмоқчи эди.

Мажид Збола билан маслаҳатлашиб, ерларига ўтиб туриш учун йўл олиб қолиб, қолган қисмини Фахрига беришга қарор қилди. Ахир, Фахри бусиз ҳам жазасини еди: канални қўлдан бой берганлиги туфайли катта зарар кўради, икки минг динор ижара ҳақи тўлайди.

— Мажид ишни ўз фойдасига ҳал қилдириб мукофотга лойиқ бўлди,— деди Хайфа Сонийага.— У Фахри оғани бошлаб ағдарди, ҳаддидан ошиб кетган амалдорларга бир умр эсларидан чиқмайдиган қилиб сабоқ берди.

— Мен мукофотга лойиқ эмасманми?— деди ҳазиллашиб Ҳисом.— Мен бўлмаганимда, қаҳрамонимиз бу ишга қайта қўл урмасди.

— Йўқ, лойиқ эмассан. У Сонийа туфайли шундай шижоат билан ишляпти,— деди Хайфа.— Сен учун ҳам бирор мукофот ўйлаб топармиз, бўлмаса ҳасаддан ўзингни ўзинг еб қўясан.

— Мажидни нима билан мукофотламоқчисизлар!— деб сўради Сонийа.

— Ҳаммаси сенинг қўлингда, кўнглимдаги мукофотни ёлғиз сен таклиф қилишинг мумкин,— деб гапта аралашди Мажид.

— Аниқроқ гапир, нима демоқчисан? Доктор хоним билан тил бириктириб олганга ўхшайсизлар-а,— деди Сонийа.

— Ваъдасини устидан чиқишни талаб этишни тил бириктириш десанг, бу сўзга қарши эътироз билдирмайман,— деди Мажид.— Никоҳ иплари билан боғланишга маълумотинг тўсқинлик қилаётганлигини сезиб турибман. Аммо таклифимни қабул қилгансан, гапинг чин бўлса, нима учун тўйимизни тезлаштирмаймиз? Қўлимдан чиқиб кетасан, деб қўрқяпман.

— Маълумот никоҳга халал беролмайди,— деди кулиб Сонийа.— Қолаверса, никоҳ кишининг қўл-оёғини боғламайди. Ахир, никоҳ шартномаси иккимизга ҳам бир хил мажбурият юклайди-ку. Ўзингга маълум, мактабда дарс бераман, уйда ўтқазиб қўйиб, ўқитувчилигимни ташлашга мажбур қилмассан, деб ўйлайман. Қўрқма, сендан қочиб кетмайман, ахир бу ишга ўз хоҳишим

билан рози бўлдим-ку! Сен менга уйланмоқчи бўлганларнинг биринчиси эмассан, лекин охиргиси бўласан. Аммо мен никоҳда ва ҳатто ажралишда ҳам тенг ҳуқуқли бўлишни истайман. Шартларимни қабул қиларсан, деб ўйлайман, ахир биз бир хил мавқедаги кишилармиз, ҳатто маошинг ҳам меникидан кўп эмас.

— Гарчи ажралиш ҳақидаги шартларинг мени бир оз чўчитса-да, ҳамма шартларингни қабул қиламан,— деди Мажид.— Ахир, бирдан бошқа кишига турмушга чиқишни хоҳлаб қолишингни олдиндан билмайман-ку.

— Бу кўпроқ эркакларда бўладиган янглишиш,— деди кулиб Сонийа.— Айниқса хотин чўри ҳолатида бўлса, биринчи бўлиб сизлар бошқа томонга кўз ташлай бошлайсизлар. Тенг ҳуқуқлилиқ — ҳаёт йўлдошларингизнинг қадрини билишга мажбур қилади, уни донмо қадрлайдиган бўласизлар.

— Ҳар бир аёл мана шундай бўлиши керак,— деди Хайфа.— Мен ҳам Сонийанинг изидан бораман, мана бу такаббур докторга турмушга чиққач, шу вақтгача қилиб келган муомаласини қилиб, ҳақорат қилса, хўрласа тилини кесиб ташлайман.

— Оҳ, шўрим қурсин!— деди баланд овозда Ҳисом.— Сонийани ювош деб ўйласам, зулмкор чиқиб қолди-ку. Начора, келишишга тўғри келади шекилли. Хўш, қачон тўйни қиламиз энди. Менимча Мажид, тўй қанча тез бўлса, шунча яхши, бўлмаса булар ҳар кунни янгида-янги шартлар ўйлаб топишаверади!

— Хўш, нима бўпти, эртагаёқ никоҳ ўқитиш мумкин. Кеч бўлиб қолмаганда, шу бугуноқ қозига бориб қўя қолардик,— деди Сонийа.

— Тўйга ҳеч кимни таклиф қилмаймиз, ҳеч кимга айтмаймиз, умуман бу воқеани бутунлай нишонламаймиз, деб ўйлаяпсан шекилли!— деди Ҳисом.

— Бекорга пул сарфлашнинг нима кераги бор?— деди Сонийа.— Меҳмонлар келишади, еб-ичиб, тўс-тўполон қилишиб тарқалишади, кейин яна бир ҳафтача гап-сўз, ғийбат қилишади. Шу кунларда шаҳар шовкин-суронларидан узоқроқда, бир ҳафтача қишлоқда бўлганимиз, тўй қилмай қўя қолганимиз яхши эмасми?

— Кўрдингми, жаноб доктор,— деди Хайфа,— сенинг манфаатларинг қанчалик кўзда тутиляпти! Сонийа бўлмаганда, меҳмон чақириб, қанчадан-қанча пул исроф қилган бўлардинг.

— Жудаям бақириб-чақиргинг келаётган бўлса, бир ҳафта сабр қилиб тур,— деди Мажид.— Салим янаги ҳафтага уйланыпти, унинг тўйида роса тўс-тўполон бўлади, ўша ерда кўнглингдагини қила оласан.

— Ундай бўлса, ҳамма иш жойида экан! Эртага қозининг олдига борамиз. Яна бир гувоҳ ўрнида амаки-ваччам Ҳамидни олиб борамиз. Ахир, бизлар бир-биримизга гувоҳ бўламиз-да,— деди Ҳисом.

Эрталаб тўртовлари ва Ҳамид қозининг олдига жўнашди. Мажид иккита анкета тўлғазиб, иккала никоҳ шартномаларини ёзди-да, уларни дафтарга қайд қилди. Шундан кейин салла ўраган котиб ҳаммаларини қозининг хонасига олиб кириб, никоҳ ўқитишга келганликларини қозига билдирди. Қози уларга таажжуб билан разм солиб:

— Ҳаммаларингми?— деб сўради.

— Икки жуфт, тақсир,— деди Ҳисом,— мана бу жаноб мустасно. Қизлар иккита эканини ўзингиз кўриб турибсиз-ку.

Қози жилмайиб, никоҳ шартномасини ўқий бошлади.

Келганларни диққат билан кўздан кечириб, сўради:

— Бундай никоҳни умримда биринчи бор ўқияман. Аммо, бахтиёр бўлишларингизга имоним комил. Шартномадаги шартлар хйла бамаъни кўринади.

Қози никоҳ қайд қилинганини айтиб, имзо чекишларини сўради.

— Вассалом,— деди Ҳисом.— Иккита никоҳни қайд қилиш учун касални қабул дафтарига ёзишчалик вақт кетди.

Қози:

— Ислом ҳар доим давр билан ҳамнафас, у никоҳни осонлаштиради, маданият ва тараққиёт талаб қилган барча шарт-шароитлар билан ҳисоблашади. Ислом дини замонавий никоҳ ўқитилишининг тарафдори эканлигига ўзларингиз ишонч ҳосил қилдингиз,— деб мақтаниб қўйди.

Ҳаммалари қози ҳузуридан чиқишди.

— Худо ҳақи, қозининг барча гапларига қарамай, уйланганлигимни ҳис қилмаяпман! — деди Ҳисом.

— Шошилма, бир ҳафтадан кейин, қишлоқда албатта ҳис қилиб қоласан,— деди Мажид.

Даланинг ўртасига иккита чодир тикдилар. Меҳмонларни шу кунларда турмуш қурганларидан хабар топган деҳқонлар, уларни чин кўнгилдан муборакбод қила бошладилар. Бир неча хотин ва бола-чақаси бўлган Хулоф Мажидни биринчи бўлиб табриклади.

— Муборак бўлсин, жаноб,— деди у, биттаям тиши йўқ оғзини иржайтириб.— Бу биринчи хотининг бўлса керак, албатта? Аммо ҳамёнинг пулга тўлгач, иккинчи, учинчи марта уйланасан.

— Менга қара; Хулоф,— деди кулиб Сонийа,— агар да шундай қиладиган бўлса, ундан ажралишаман.

Мажидга бир қараб олган деҳқон сўради:

— Хонимнинг гаплари ростми, жаноб?

— Ҳа,— деди хушчақчақлик билан Мажид,— минг афсуски, иккинчи бор уйланмоқчи бўлган тақдиримда ҳам, иложи йўқ.

— Бу қанақаси? — деб ҳайрон бўлиб тўнғиллади чол.— Худо ҳақи, олижаноб кишиларнинг ҳаёти жуда ғалати-да!

Салимнинг тўй кунини келди. Куёв ўз кулбасининг томига калтак қоқиб, унга гулдор ипак рўмол боғлаб қўйди. Бу меҳмонларни тўйга таклиф қиладиган ўзига хос байроқ эди. Шерикларини шахсан Салимнинг ўзи таклиф қилди.

Сонийа қишлоқ аёлларининг ҳаётини кўздан кечириб, уларнинг деҳқончиликни жуда яхши билишларини ва эркаклар билан бир қаторда меҳнат қилишларини кўрди. У деҳқонлар турмушини яқинроқдан билишни истарди, шунинг учун ҳам бўлажак тўйдан ҳаммадан кўра кўпроқ Сонийа хурсанд бўлди.

Сонийа бир деҳқон аёлдан, эринг устингга хотин олганда, сенга қандай туюлганди, деб сўради.

— Жудаям хурсанд бўлдим, ахир рўзғорда, далада менга ёрдамчи пайдо бўлди-да. Иш жуда кўп, кучинг етмай, ҳолдан тоясан киши. Кундош ўз болалари билан янги ишчи кучи бўлиб, уйга тўқчилик олиб киради,— деди аёл.

— Ҳамма нарса худди ибтидоий жамиятдагидек,— деди Сонийа Хайфага.— Ишчи кучининг етишмаслиги кўп хотинликни ҳам, эксплуатацияни ҳам келтириб чиқаради. Агар қишлоқ хўжалиги яхши ривожланиб, деҳ-

қонлар ҳозирги замон машиналарига эга бўлганларида эди, тўкин-сочин маданий ҳаёт кечирган бўлардилар, янги турмуш эски урф-одатларга барҳам берган бўлар эди...

Деҳқонларнинг вақти чоғ эди, улар шериклари ва уларнинг охирги ғалабасидан фахрланардилар. Збола эса Фахри оғадан қандай қилиб ўч олганлигини мақта-ниб гапирарди.

— Сизлар саводсиз хотинларимиз билан қилган суҳбатларингиздан жуда мамнун кўринасизлар,— деди Хусайн.

— Уларнинг биздан нима фарқлари бор — деди Сонийа.— Улар ҳам биз каби эрлари билан бирга меҳнат қилишади. Ҳамма гап шундаки, бизда билим олиш имконияти бўлган, уларда эса йўқ. Фарқ мана шунда, холос. Сен бекорга ажабланыпсан.

Ногоралар чалинди, деҳқонлар давра қуриб, рақсга тушиб кетдилар.

Сонийа рақсга тушаётганларга, уларнинг ҳаракатларига қизиқиб разм соларди.

— Сен ҳам рақсга тушмоқчимисан дейман?— деб сўради Хайфа.

— Бўлмасам-чи?— деди Сонийа.— Ҳозир ўрганиб олай, кейин...

— Худо ҳақи, ажойиб аёлсан-да!— деб хитоб қилди Ҳисом.— Ногоранинг товушини эшитдим дегунча, оёқларим ўз-ўзидан рақсга тушиб кетади. Мана ҳозир Мажид ҳам ўйнаб юборса керак.

— Мен бўлсам, рақсга тушмоқчи эмасман,— деди Хайфа.

— Ўзингга зиён,— деди Сонийа.— Рақснинг кишига қанчалар ҳузур бахш этишини тасаввур қилолмайсан ҳам. Деярли ибтидоий шароитда яшашларига қарамай, халқ иложи борича ҳаёт лаззатини тотишга интилади. Рақс — бу халқ ижоди бўлиб, ижоднинг энг ёрқин намуналаридан бири ҳисобланади. Шаҳарликлар, айниқса илмли кишилар рақсни эскирган ва бизга номуносиб нарса деб, ундан бутунлай воз кечганлар. Ҳозирги замон европа рақсларини ҳам яхши ўрганиб ололганимиз йўқ, ўзимизнинг янги рақсларимизни ҳам яратганимиз йўқ.

Сонийа ўрнидан турди, унинг кетидан бошқалар ҳам қўзғалишди. Рақсда меҳмонлар ҳам иштирок қилмоқчи эканликларини сезган деҳқонлар шовқин-сурон билан

хурсандчиликларини билдириб, янада завқ-шавқ билан рақсга туша бошладилар. Ҳамма ҳузур қилиб ногора ва най товушига рақсга туша бошлади. Сонийа Хайфага қараган эди, унинг хурсанд, лоладай гулгун чехраси шодликдан порлаётганини кўрди.

— Рақс тамом бўлгач, Мажид дўстларига қараб:

— Бу ерда бир деҳқон шеър тўқибди. Шеърда заминдорларга қарши курашимиз, улар устидан қилган ғалабамиз тасвир қилинган. Шеър халқ тилида ёзилган бўлиб, ҳазилга бой. Эшитишни хоҳлайсизларми?— деди.

— Албатта! Худо ҳақи, мен деҳқонларнинг биздан қанчалик кулишларини соатлаб эшитишга тайёрман,— деди хурсанд бўлиб Ҳисом.

Деҳқон шеърни ёддан ўқиди. Шеър зўр эҳтирос билан, ҳақиқий халқ тилида ёзилган эди. Шеър ўқиқлар экан, Сонийа бир неча бор маъқуллаб қўйди.

— Мана шунақа ажойиб шеърлар ёзоладиган бирор-та шаҳарлик шоирни кўрсатиб беринг-чи,— деди у.— Қанчалик пичинг, қандай ҳамоҳанглик бор бунда! Исломга қадар бўлган даврдаги араб шеърларининг барҳаётлиги мана шунда-да!

Чодирларига қайта туриб, Сонийа Ҳисомдан сўради:

— Энди уйланганлигингга ишонган бўлсанг керак?

— Шундайку-я — фақат деҳқончасига,— деди у.

32

Эрталабки тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олган доктор далаларга қараб деди:

— Шўринг қурғур экинлар! Худо марҳамат қилмаганда, ҳаммаси қуриб қолган бўларди! Ёмғир уларга жон киргизди, ҳар қалай энди бир қисми омон қолди.

— Экинларни тинч қўй, яхшиси табиатнинг гўзаллигини, ажойиб об-ҳавони ва гўзал осмонни тафсифла,— деди Хайфа.

— Албатта, азиз врачим, сенга улуғ юристингни мақташ бўлса бўлгани. Аммо, бу ажиб гўзалликлар кўрган зиёнимизнинг юздан бирига ҳам арзимайди.

— Пулни нима қилардинг?— деб сўради Сонийа.— Ахир, пулни тўйга йиққан эдинг-ку, тўй-томоша қилиб, хонимингга уй қуриб бермоқчи эдинг-да. Хайфа бўлса

тантанасиз никоҳга, зиёфатсиз тўйга, ҳашаматли сарой ўрнига чодирга рози бўлди. Модомики шундай экан, афсус-надоматга на ҳожат?

— Гап бундай, хоним,— деди қовоғини солиб Ҳисом — Сенинг тўғрингда керакли жойга хабар беришга тўғри келади. Қуёни пойлаган овчидек кетингдан жосуслар изғиб юришсин. Учта диёнатли граждани анархистларга ва ҳатто коммунистларга айлантириб юбординг. Чодирни ҳашаматли саройдан, халқ рақсини европача рақсдан афзал билиш, Бағдоднинг назокатли зодагонларидан ялангоёқ саводсиз қишлоқ аҳолисини дўст тутишни маъқул кўриш — ҳамма-ҳаммасида сени айбдор деб биламан.

— Даҳшатли ва рад қилиб бўлмайдиган далиллар!— деб кулди Мажид.— Беҳуда гапларни вайсашдан кўра врачлигингни эсласанг-чи. Акир, шундай инсонпарвар касбнинг вакили бўлганингдан кейин бу деҳқонларга ёрдам беришинг керак-да. Наҳотки, уларнинг яллиғланган кўзларини, шишиб кетган қоринларини кўрмаётган бўлсанг?

— Мен бу ерга деҳқонларни эмас, хотинимни даволаш учун келганман, унинг заҳарли ва миллион-миллион микробли уколлари тўғрисидаги пўписаларидан кейин мен...

Шу пайт Хайфа Ҳисомнинг бошига бир бўлак лой билан тушириб, гапини бўлди.

— Ниқоҳдан кейин тилинг чиқиб, беодоб бўлиб қолган бўлсанг,— деди ғазаб билан Хайфа,— уйланмай юраверсанг бўлмасмиди. Бу сўзларингни яна бир қайтарсанг, каллангни тош билан уриб ёраман.

Мажид билан Сонийанинг кула-кула ичаклари узилаёзди.

Ҳисом бошидаги лойни сидириб туширди.

— Сен гувоҳ бўл, жаноб юрист, у менга ҳамла қилди, менинг жонимга қасд қиляпти.

Олисдан яланг оёқ, қўлида узун калтак ушлаган Збола кўринди.

— Сизларга нима бўлди, уришяпсизларми?— деб сўради у, яқин келиб.

— Йўқ, ҳазиллашяпмиз,— деди Мажид.

— Ҳамма нарсаларинг; ҳазилларинг ҳам, хурсанд бўлишларинг ҳам деҳқончасига,— деди Збола.

— Хотиним бошимни тош билан уриб ёрганини кўр-

динг-а, Абу Ҳасан? Сеники шундай иш қилса, нима қилардинг?— деб сўради Ҳисом.

— Бир куни хотиним бошимга белкурак билан уриб, белкуракнинг сопини синдирганди,— деди Збола,— мен ҳам бир куни уни шундай дўппосладимки, нақ нариги дунёга жўнашига оз қолди. Мана кўрдингми, бизлар ҳам тенг ҳуқуқлимиз, бу эса сизларга жуда ёқади.

— Ундай бўлса, мен ҳам хотиним билан тенг ҳуқуқли бўлишни истайман,— деди доктор кесак ахтара туриб.

— Бу сафарча мен учун гуноҳидан ўт,— деди кулиб Збола.

— Агар у ажралишни талаб қилмаса, сўзингни ерда қолдирмайман.

— Демак хотинларингиз ўз хоҳишларича сизлардан ажрала олишлари мумкину, сизлар хотин устига хотин ола олмасликларингиз тўғри экан-да?

— Тўғри,— деди Мажид,— лекин бу гапни ҳамманинг орасида тарқатиб юрма, худо кўрсатмасин, шаҳарлик хотинлар бир неча эркакка барабар эрга тегиши мумкин экан, деган гап тарқалиб кетиши мумкин.

— Хотиржам бўл,— деди Збола,— хотинларимиз бир неча эркакка тегиш гуноҳ эканлигини билишади.

У далага бир назар ташлаб, Мажидга қаради:

— Ҳосилнинг ҳар қалай анчагина қисми омон қолди. Арпани ўрилмай туриб бирор савдогарга пуллашимиз мумкин, ундан олинадиган ҳақнинг бир қисмини талаб қилиб, бу пулга ёзги уруғлик сотиб олсак бўлади.

— Мен бу бобда ҳеч нарса билмайман. Билганингни қилавер, бирор киши билан келишганингдан кейин айтсанг, у билан шартнома тузамиз.

— Ҳамма нарса олдиндан келишиб қўйилган, фақат арпа савдоси билан шуғулланувчи Абдужабборнинг олдига бориб, у ҳужжатни имзолашингу, пулни олиб келишинг қолган.

— Биринчи ҳосилдан қанча тугхор¹ йиғаркинмиз?— деб сўради Ҳисом.

— Менимча уч юз тугхорга яқин олармиз, лекин эллик тугхорини сотамиз— оқибат нима бўлишини ким билади, дейсан. Эҳтимол, янглишаётгандирман, ҳосил айтганимдан озроқ чиқар. Лекин юз эллик тугхордан кам олмаслигимиз аниқ.

¹ Бир тугхор икки тоннага тенг.

Урим-йиғим даври келди. Шимолий вилоятлардаги ҳосилни чигиртка бутунлай нобуд қилди. Ердам сўраб ҳар томондан пойтахтга талабномалар ёғила бошлади. Одатдагича, фурсатни қўлдан бой берган ер ишлари министрлиги охири ҳаракатга тушиб қолди. Газеталар ваҳимали хабарлар боса бошладилар, кўпчилик депутатлар бу масалада парламентда чиқиб сўзладилар. Шимолий вилоятлардан келган депутатлардан бири ғазаб билан гапирди: ҳақиқий чигиртка — бу чигирткага қарши курашувчи ҳукумат амалдорларидир, улар чигирткадан ҳам хавфлироқдирлар, ҳамиша, ҳамма жойда фурсатни қўлдан бой берадилар. Бундан ташқари, чигирткага қарши курашга мўлжалланган нарсаларни талон-торож қилаётирлар, шу билан чигиртканинг кўпайиб кетишига йўл очиб беряптилар. Бу амалдорларнинг ўзлари чигирткалар ҳисобига яшаганлари учун, халқ ҳам чигирткалар ҳужумидан хурсанд бўлиши керак, деб ўйласалар керак.

Мажид ва унинг дўстлари ҳар эҳтимолга қарши чигирткага қарши курашга тайёрлана бошладилар. Ахир бошқа жойда бўлган чигиртка бу ерда ҳам пайдо бўлиши мумкин-да? Ҳисом чигирткаларни ёниб турган нефтнинг тутуни билан йўқ қилишни таклиф қилди. Ахир, дарё чигирткаларнинг йўлини тўсгундай бўлса, улар дарёдан учиб ўтиб ҳужум қилиб қолиши ҳам мумкин. Чигиртка учиб келса борми, деҳқонларнинг дондан кўрган зарарларни қоплаш учун эккан сабзавотларини ҳам еб кетади.

Збола чигиртка бу ерларга келмайди, деб ишонтирар, сўзининг исботи учун оддий деҳқонча нишоналар кўрсатарди.

— Район бошлиқлари экинларимизни бошида нобуд қилмаганларида эди, мўл ҳосил йиғиб катта фойда кўрган бўлардик. Ахир чигиртка офати доннинг нархини оширади-да,— деди у.

Збола арпани ўрилмай туриб сотиб юборганига энди афсуслана бошлади. Беш процентдан тўлаш шарти билан қарз олганларида ҳам, арпани бунчалик арзон баҳода сотиб юборишдан фойдалироқ бўларди.

Мана ғаллани ўриб ҳам олишди. Ҳамма ҳосилни таъшиш ва янчиш билан овора. Деҳқонлар Мажиддан тақ-

симотни шахсан ўзи кўздан кечириб туришини илтимос қилишди. Савдогар сотиб олинган донни олиб кетиш учун ўз вакили ва ишчиларини юборди. Тақсимот бошланди. Дон кам чиқди, ҳар бир деҳқоннинг улушига тушадиган дон тўрт ойга зўрға етарди. Мажид йил бўйиним билмай меҳнат қилган деҳқонлар олдида ўзини йўқотиб қўйди. Агарда у берган авансини деҳқонлардан қайтариб олса ёки ҳосилдан ўз улушини олса, улар очликдан ўладилар. Мажиднинг саросимага тушиб қолганини сезган Збола унинг қулоғига шивирлади:

— Ҳозир ҳал қилувчи пайт, деҳқонларга раҳм қилиб ўтирма, ишимизнинг оқибатини ўйла.

— Деҳқон — ҳамма ишнинг жони, сенинг маслаҳатингга кўнадиган бўлсам, ишимизга ҳам, виждонимга ҳам хиёнат қилган бўламан,— деб жавоб берди Мажид.

— Мен жавобгарликни бўйнимдан соқит қиламан,— деди қовоғини солиб Збола.

Мажид бир қарорга келди; яъни деҳқонларнинг қарзларидан кечиб, ҳосилдан ўз улушини олмайди — деҳқонлар тўқ бўлсалар бўлгани. Деҳқонларнинг кўзлари севинч ёшларига тўлди, улар ўла-ўлгунча Мажиднинг хизматида бўлишга ваъда бериб, чин кўнгилдан унга ташаккур билдиришди.

— Сен олижаноблик қилдинг, аммо қанчалик жиддий хато қилганингни тез орада тушуниб қоларсан,— деди Збола.— Сендан катта илтимосим бор. Агар рози бўлсанг, аҳволимизни ҳали ҳам ўнглаб олишимиз мумкин. Арпани ҳозирги баҳосида сотиб, савдогарга пулларини қайтариб бериш керак. Ахир биз арпанинг бир тугхорини унга ўн икки динордан сотганмиз, ҳозир бир тугхор арпа ўттиз динор туради. Мана шу тафовутнинг ўзи қарзларимизнинг анчагина қисмини қоплай олади. Савдогарнинг қўлидан ҳеч иш келмайди, чунки унинг шартлари ғайри қонуний. Экинларимиз сувсизликдан нобуд бўлган, деб баҳона қиламиз.

— Алдамчилик, қаллоблик ва ҳатто ўғрилиқ қилишимизни истайсан-да!— деди ғазаб билан Мажид.— Мен бундай пасткашликка бормайман, жаноб Збола. Деҳқончилик билан шуғулланиш деган гап дирҳам ва динорларни деб, ўзининг ахлоқий принципларидан воз кечсин, дегани эмас.

— Соддадил кишисан-да, жаноб Мажид. Биринчи

марта бундай тажрибасизлик қилаётганинг йўқ. Эҳтимол буниси охиргиси бўлар,— мана кўрасан, сен олижаноблик кўрсатган одамлар, яхшиликка ёмонлик билан жавоб беришга пайт пойлаб турибдилар. Айбсиз бўлсанг ҳам чоҳга қулаётганингни кўра-била туриб, сенга шафқат қилмайдилар.

— Нима қилсалар қилаверсинлар, бунинг менга аҳамияти йўқ, ўзимнинг ҳақиқий инсон эканлигимни билсам бас.— деб жавоб берди Мажид.

34

Июнь ойининг охирларида бирдан зўр чанг-тўзон бошланди. Шамол чанг-тўзон кўтариб ғувиллар ва шовқин соларди, оқсариқ, нурсиз шар шаклида кўринган қуёш эса, ҳадемай ғойиб бўлди. Майда иссиқ чанг ҳамма ёққа кирар, кўзга, оғизга, ўпкага тиқиларди. Бўрон бир неча кун давом этди, ундан ҳашаматли саройларда яшовчи бойлар ҳам, аялч кулбаларда ҳаёт кечирувчи қашшоқлар ҳам қочиб қутулолмадилар.

Ана шу ҳароратли, дим кунларнинг бирида Мажид доктор Ҳисомнинг ёнига келди.

— Худо ҳақи, айт-чи,— деди у, зўрға нафасини росглаб,— наҳотки, медицина ёки бошқа бирор ҳозирги замон фани инсониятни бундай даҳшатдан халос қилиш йўлини ихтиро қилмаган бўлса?

— Мендан кўра ўзинг яхшироқ биласанки, ота-боболаримиз даврида бундай бўронлар бўлмаган,— деб жавоб берди Ҳисом.— У замонларда бутун мамлакатни боғ-роғлар, кўм-кўк экин экилган далалар қоплаган. Демак, об-ҳаво ҳам анча сўлим бўлган.

— Бундай чанг олиб келувчи иссиқ шамол одамларнинг соғлиғигагина эмас, экинларга ҳам зарар етказишини биласанми?

— Албатта, биламан. У экинларни бутунлай қуришиб, баргларини қовжиратиб юборади. Бу шамолнинг полизларга қандай зарар етказишлигини тасаввур қилиб кўр! Янги фалокатга қарши курашиш учун тайёрланишга тўғри келади, шекилли.

— Ҳозир Салим келади, савдогарга қанча арпа берганимизни билиб келишини сўраган эдим. Ундан полизнинг аҳволини ҳам суриштириб биламиз.

Салим ярим соатдан кейин келди. Ҳисом полизга нима бўлди, деб сўраган эди, у нохушлик билан полиз хазон бўлганини, деҳқонларнинг кайфияти эса юракни эзадиган даражада эканини айтди. Ҳамма сабзавотлар нобуд бўлди. Бу сафарги бало одамлардан эмас, худодан келди, деди.

— Албатта,— деди Мажид,— ҳамма нарсани худого тўнкаш осон.

— Ҳозир сабзавотдан қанча даромад қилибмиз?— деб сўради Салим.

— Ун кун ичида бир минг беш юз динор,— жавоб қилди Мажид.— Бу ҳар куни менга келиб турган квитанциялардан маълум.

— Бу аблаҳ шамолдан сабзавотимиз нобуд бўлмаганда эди, ундан келадиган даромадга яна икки ой яшардик, ундан кейин тарвуз-қовун ҳам пишиб қоларди. Энди анчагина зарар кўрадиганга ўхшаймиз,— деди Салим.

— Ҳозир қанча арпамиз бор?— деб сўради Мажид.

— Деҳқонларга ўз улушларини тақсимлаб берганимиздан кейин, эллик тугхор қолганди, ҳаммасини савдогарга бердик, ҳозир бир кафт ҳам қолгани йўқ. Савдогарга яна юз тугхор беришимиз керак. Кейинги кунларда арпанинг баҳоси жудаям кўтарилиб кетди.

— Бунинг таажубланидиган жойи йўқ, Ироқнинг ўзида арпа етишмаётганига қарамай, ҳукумат чет элга сотишга рухсат берди,— деди Ҳисом.— Чигиртка ва ҳукмдорларимиз бир бўлиб, мамлакатни очарчиликка мубтало қилмаса,— деб қўрқаман.

— Ҳамма нарсага ҳукумат айбдор,— деб Ҳисомнинг сўзини тасдиқлади Мажид.— Ҳукумат чигирткага қарши ҳеч қанақа чора кўрмади. Мана натижаси. Лекин Салим, нима учун сизлар тўғри аниқлай олмадинглар?

— Униб чиқиши мўл ҳосилдан дарак берганди. Баҳорда ўз вақтида суғорилмагани ҳосилга таъсир қилар, деб ўйламагандик.

— Савдогарга нима дейсиз — деб сўради Ҳисом.— Қарзимизни қандай қилиб узамиз?

— Мен у билан гаплашиб кўраман,— деди Мажид.— Балки у оқилона процентга рози бўлар.

— Кўниши қийин. Савдогар ва унга ўхшаганларга баҳо беришда яна Збола ҳақ бўлиб чиқади чоғи,— деди ўйга ботиб Ҳисом.

Мажид арпа савдогари Абдужабборнинг олдига жўнади. Абдужаббор уни хушмуомалалик билан қарши олди. Савдогарнинг олдаида деҳқонлар, дон олибсотарлари ва ҳамма ерда ҳозир у нозир бўладиган даллоллар тўпланишганди. Кўпчилик деҳқонлар ўрилмай сотилган доннинг ҳаммасини беролмасдилар, баъзилари ҳатто бир қисмини беришдан ҳам бош тортардилар.

Мажид Абдужабборга, унинг томири бўртиб чиққан қўлларига тикилар, гўё рўбарўсида жаҳаннам ғуломи ўтиргандай туюларди. Мажид бу савдогарни биринчи бор кўриши эди, арпани сотишдаги шартнома унинг ходимларидан бири билан тузилганди. У ҳам шу ерда, қоғозлар уйлиб ётган стол ёнида ўтирарди.

Савдогар Мажидга ўрилмай сотилган донни беришдан бош тартаётган деҳқонлардан ҳасрат қила бошлади. Баъзилар ҳатто берган пулларингни қайтиб олу, шартномани бекор қил, деб талаб қилаётганини айтди.

— Арпанинг баҳоси бунчалик кўтарилиб кетишини ким билибди, дейсиз?— деди савдогар.— Мен деҳқонлардан арпанинг тугхорини ўн икки динордан сотиб олганман, бу ўша вақтда яхши нарх эди. Арпанинг баҳоси кўтарилмаса кошки эди. Мен савдогарман, донни деҳқонлардан сотиб олиб, чет элга сотаман. Олган донларимнинг кўп қисмини жўнатдим, энди юборишга ҳеч нарса қолмади— деҳқонлар шартномадан воз кечяптилар, донни бозорда сотяптилар, арпанинг баҳоси икки баравар ошиб кетди-да! Гапимга инон, жаноб Мажид, сенга ўхшаганлардан уч-тўрттасигина қарзини тўлади, холос.

— Биз жаноб Мажиддан ҳаммаси бўлиб эллик тугхор арпа олдик, яна юз тугхор қарзи бор,— деди Мажид билан шартнома тузган ходим.

— Мана шу иш юзасидан ёнингга келдим,— деди Мажид.— Биз йиққан ҳосилимизнинг ҳаммасини сенга бердик. Ана шу эллик тугхорни тўлаш учун ҳам бозордан арпа сотиб олишга тўғри келди. Келаси йил экишга уруғлигимиз ҳам қолмади.

Савдогарнинг авзойи бир зумда ўзгарди. Каламушникига ўхшаш башараси оқариб кетди, бели букчайди. У кўзойнагининг остидан Мажидга қараб деди:

— Ҳар қалай, доннинг ҳаммасини беришингни та-

лаб қиламан. Ҳали айтганимдек, сизлардан сотиб олинган дон чет элга сотиб қўйилган.

— Шартнома бўйича олган ҳосилимни фақат сенга сотишга мажбурман. Ўзингга маълум, бошқа бировга дон сотганимиз йўқ,— деди Мажид.

— Жаноб Мажид, қонунга қараб иш тутишга мажбурман. Шартномада кўрсатилган ҳамма донни беролмасаларинг, етмаган донни бозор баҳосида сотиб олиб орадаги фарқни сизларга тўлатишга ҳақим бор.

— Биз шартномани бузган тақдирдагина шундай қилиш мумкин. Қишлоқ хўжалик қонуни, ўрилмаган ҳосилни сотган деҳқонни пеня тўлашдан озод қилади. Ҳосил нобуд бўлса, харидор берган пулини қайтариб олади, холос. Сенга берган арпанинг пули олинган авансга тўғри келади. Адолат шуни талаб қилади, бунингсиз ҳам сен икки баравар фойда кўрдинг, ахир арпанинг баҳоси ошиб кетди-да!

— Тўғри, сен қонунни яхши биласан, аммо арпани менга тилхатсиз берганингни унутма. Мабодо ўжарлик қилгудек бўлсангиз, сизлардан бир юз эллик тугхорнинг ҳаммасини даъво қилишим ҳам мумкин.

— Худо ҳақи, сизлар алдамчи, ўғри экансизлар,— деди Мажид газабидан титраб.— Сизлар билан бошқалардек муомала қилмаганимга афсусланаман. Бунга менинг виждоним йўл қўймайди. Аммо, найзангни гажак қилсанг, билиб қўй, ўзингга ёмон бўлади!— деди-да Мажид, хайрлашмасдан чиқиб кетди.

— Кўрамиз, парвардигори олам кимга бахтсизлик келтирар экан, ношуд жаноб!— деди кулиб савдогар.

Сентябрь оқшомларининг бирида Мажиднинг хонасига барча шериклар йиғилишди. Ҳаммалари нохуш эдилар.

— Ҳисоб-китоб шуни кўрсатдики,— деди Мажид,— жуда катта зарар кўрибмиз. Биз ҳамма пулимизни бой беришдан ташқари, ҳар хил даллоллардан тўрт минг динар ва арпа савдогаридан бир қанча сўм қарздор бўлиб қолибмиз. Бу сумманинг ҳажми савдогарнинг устимиздан берган шикоят натижасидан кейин маълум бўлади. Аванс олиб бизда ишлаётган деҳқонларнинг кўпчилиги район бошлиғи билан тортишиб қолганимиздан кейин қочиб кетдилар. Район бошлиғи, агар қаршлик кўрсатадиган бўлсак, деҳқонлар унинг ёнини олсин учун, уларни бу ишга ундаган, бунга аминман. Бундан

ташқари, ҳосилни аниқлайдиган ҳукумат комиссияси бизга ўн тугҳор жарима солибди, қўлимизда бир дона ҳам дон йўқ. Жаримани тўлаш учун бозордан арпа сотиб оладиган бўлсак, яна қарзга ботамиз. Машиналарга ёқилғи йўқ, бунинг устига машинистлар ҳам маошларини талаб қилишяпти. Содда қилиб айтганда, ҳалокат ёқасида турибмиз.

— Рухсат бер, мен гапирай. Бўлиб ўтган ишнинг ҳаммасига сен айбдорсан,— деди Збола қовоғини солиб.— Савдогар билан ҳалол ҳисоб-китоб қилишга сен зўрлаган эдинг, улар буни ожизлигинг деб билиб, сенга қарши бош кўтаришди. Район бошлиғи билан жанжаллашиб қолдинг, оқибатда у бизнинг тарафимизни олиш ўрнига, бизга душман бўлиб қолди. Машиналар бузилганда ишни аҳиллик билан ҳал қилмасдан, деҳқонларнинг қочиб кетиши учун район бошлиғига йўл очиб бердинг.

— Ҳақ гап,— деди Ҳусайн,— сиз шаҳарликлар тажрибасизсиз, деҳқончиликда ҳеч нарсани билмайсизлар. Агарда ўз билганларингдан қолмас экансизлар, биз билан ишлашларинг қийин.

— Ҳамма нарсада жаноб Мажидни айбдор қилиб, Абу Ҳасан, сен ҳам Абу Ҳусайн бир нарсани унутяпсизлар. Мажид бўлмаганда Нахравон ерини балки тушингизда кўрармидингиз,— деди бўзариб Салим.— Энди ўзларингизни оқламоқчисизлар каллаварамлар, сизлар калтакка бўйсуниб, доим зўрроқ одамнинг айтганини қиласизлар. Йўқ, Збола, ҳамма ишга сен айбдорсан. Ҳар хил бўлмағур миш-мишларни тарқатган ҳам сенсан. Бизнинг шерикларимиз қудратли ва бой кишилар деб валақладинг. Маъмурлар улар билан ҳисоблашмагандан кейин деҳқонлар, алдаганлигини билиб қолишди. Деҳқонлар фақат кучли, қудратли одамга қулоқ осадди, уни полиция таёғи ва қамоқ хавфи билангина жиловлаб туриш мумкин. Ишимизни ўнгидан келмаганлигига деҳқонларнинг онгсизлиги сабаб, улар қудратли дилозордан кўрқадилар, ожиз дўстни масҳара қиладилар. Жаноб Мажиднинг очиқ кўнгиллилиги ва кўрсатган хайрихоҳлиги айб ҳам эмас, иллат ҳам эмас.

— Шунини яхши билиб қўй Збола, сен талаб қилаётган гирром усуллар ҳамма вақт ҳам фойда келтира бермайди,— деди Ҳисом кескин.— Порани беравериш мумкин, аммо бу нажот йўли эмас. Бошимизга тушган кулфатга

турлича баҳо бериш мумкин, бунга эътиборли қўшниларимиз айбдор. Улар бизларни эмас, сизларни ёмон кўришар эди, буни ўзинг яхши биласан. Сўзларингдан шу нарса маълум бўлдики, энди сен ҳам бизга қарши бўлиб қолибсан. Наҳотки, душман томонга қочиб ўтсанг? Сизларга кўрсатган ёрдамимиздан пушаймон бўлиб, аламдан бурнимизни тишларканмиз-да?

— Мен Збола ва дўстларининг бевурдликларига таажжубланмайман,— деди Салим.— Улар ҳар доим кучли кишининг кетидан боришади. Душманларимиз уни ўзларига оғдириб олишар деб ўйлайман. Аммо, Зболага шошилмасликни маслаҳат бераман. Ахир, ер ҳали унинг номига беркитилмаган, ерда қонуний ҳақи йўқ. Ҳукумат унга келаси йили бу ерга экин эктирмаслиги ҳам мумкин.

Збола, хиёнат қилиш хаёлимга ҳам келгани йўқ, деб ўзини оқлаб, ишонтиришга ҳаракат қилди. Аммо хижолат тортиб, саросимага тушаётгани башарасидан кўришиб турарди.

37

Тўртгала дўст Сонийанинг уйидаги стол атрофида ўтиришарди. Мажид онаси билан хотининикига кўчиб келганди.

— Бу дўстларига ёрдам қўлини чўзган ва миннатдорчилик ўрнига собиқ дўстларидан зарба еган, дунёга янгитдан келган Исо — Мажиднинг сўнгги кечки зиёфатидир,— деди Сонийа.

— Худо ҳақи,— деди Ҳисом,— деҳқонлар бу қадар кўрнамак бўладилар деб, ўйламаган эдим!

— Менимча, уларни кўрнамак деб аташга ҳақимиз йўқ,— деди Мажид.— Биз соғлом фикр юритишимиз керак, нарсаларга хаёлимизда кўринган ранго-ранг нурлар ва олижаноб мақсадлар орқали эмас, балки ҳақиқий — табиий нур орқали қарашимиз керак. Деҳқон иш ва озиқ-овқат билан таъминлайдиган кишига хизмат қилади. Уларга яхши ер, сув берганимиздан кейин, қўлимиз баланд келаётганини кўриб, бизга эргашишди. Душманларимизнинг қўли баланд келганидан кейин эса, улар томонга ўтишди, чунки душманларимиз деҳқонлар учун зарур бўлган нарсаларни ваъда қилишяпти. Мен бир

неча марта, ишимизнинг ўнгидан келмаганлигига афсус-надомат қилаётганларини эшитдим. Ҳатто аванс олиб қочганлари ҳам қаерда бўлмасин, бизни мақтаб юришибди. Бизни деб ҳар қандай заминдордан воз кечишларига ишончим комил.

— Мажиднинг мулоҳазасида, мантиқида қандайдир янгилик борлигини пайқаяпсизларми?— деди кулиб Хайфа.— Ҳатто характерида ҳам ўзгариш бор. У мулойим, оғир-вазмин бўлиб қолди. Эҳтимол, унга Сония таъсир кўрсатаётгандир.

— Бир ташвишимиз икки бўлди,— деди кулиб Ҳисом.— Илгарн Мажиднинг ўзи пулларимизни хоҳлаганича исроф қиларди, энди унга Хайфа ҳам ёрдамлашяпти. У тўла мағлубиятга учраганимизга ишонгирмоқчи, шундай бўлса ҳам ишимизни давом эттиришга ундамоқчи бўлади. Маънавий бойликлар билангина кифояланишга ва ҳатто ундан завқланишга чақиради. Бу йўлда бор-йўғимизни сарфлайлик дейди, шекилли. Ишимизга барҳам берайлик. Шунинг эсдан чиқармангларки, ишимизни тугатганимиздан кейин ҳам қарз берганлардан қарздор бўлиб қолаверамиз. Бу бировга бепул меҳнат қилиш деган гап. Худо билади, одамлар биз ҳақда нималар ўйлашяптикин. Нимаики ўйламасин, улар ҳақ, заминдор, савдогар ва чайқовчилар ўзларини жаннатдадек ҳис қилаётган бир пайтда, бизнинг зиён кўриб ўтиришимизнинг ўзи қизиқ. Доннинг нархи жуда баландлаб кетаётганлигидан савдогарлар хурсанд бўлиб, ўзларини кўярга жой топишолмаяпти!

— Збола, ишимизни Фаҳри огага сотайлик, деб қийин-қистовга оляпти,— деди Мажид.— Фаҳри ҳамма харажатларимизни қайтариб беришга рози. Аммо мен, қарзларимизни ҳам ҳисобга олгин деяпман. Ҳали келишгунимизча йўқ. Бу муттаҳамлар аҳволимизни чатоқлигини билиб, қўйган шартларимизга рози бўлмаётирлар. Агар ишни давом эттира олишимизга уларни ишонтира олганимизда эди, ҳамма харажат ва қарзларимизни тўлаган бўлардилар.

— Менга дўстларинг Салим жуда ёқиб қолди,— деди Сония.— У бошланган ишни давом эттириш ва сиз билан бирга ишлаш учун жонини фидо қилишга ҳам тайёр. Эшитишимча, у қариндошлари Збола ва Ҳусайн билан алоқасини узибди, ҳатто уларга қурол кўтариб пўписа ҳам қилибди.

— Мана буни қаранглар,— деди Ҳисом, оғзига солмоқчи бўлган бир тишлам нонни кўрсатиб,— нечоғлик қоралигини кўринг. Буғдойнинг нархи икки баравар, арпаники эса, чет элга сота бошлаганларидан бери бир неча баравар ошиб кетди. Миш-мишларга қараганда, экспортёрлар¹ четга мол чиқаришга рухсат берганларга жуда катта пора беришганмиш.

— Қора бўлса ҳам бўлиб турса яхши-я,— деди Сонийа.— Яқин орада ноши бутунлай кўролма қоламизми, деб қўрқаман. Юқори нархга қизиқиб, деҳқонлар қўлларидаги бор донни сотиб бўлдилар. Мамлакатда очарчилик бошланиб кетиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

38

Бир куни эрталаб Мажид хизматкор қизчанинг қаттиқ товушидан уйғониб кетди. У товушининг борича шикоят қиларди:

— Нонвойхонага қандай кираман ахир, бекам? У ерда битта ноннинг устида минг киши тиш синдирыпти.

— Нон сотадиган бошқа жой қуриб кетганми? — деди Сонийа.

— Уй нони десангиз, ёлғиз Маҳаллатнинг нонвойхонасидан сотиб олиш мумкин. Аммо жуда қиммат, у битта нонни ўн тўрт филсдан сотяпти.

— Ҳечқиси йўқ, қиммат бўлса ҳам олавер, ахир хўжайиннинг ишга овқатланиб кетиши керак.

Мажид ўрнидан туриб, елкасига сочиқ ташлади-да, оғзига тиш чўтқасини солди. У хотинига яқинлашиб уни қучди.

— Бу лаънати чўтка туфайли сени ҳеч ўполмайман, азизим. Қорнимнинг қайғусини қилганинг учун миннатдорман, башорат тахминларинг тўғри чиқмаслигини худодан сўрайман, бўлмаса очарчиликдан ўлиб кетамиз,— деди.

— Холаваччам Суаддан хат олдим, у шимолий районларда кўпчилик очарчиликдан ўляпти,— деб ёзибди.— У ҳамма нарсадан хабардор, чунки эри район бошлиғи. Яна у хатида районларидан ўн динорга қиз ёки ўғил бола сотиб олиш мумкинлигини ёзибди, қандай даҳшат!

¹ Экспортёр — четга мол чиқарувчи.

Мажид оғзидаги тиш чўткани олди.

— Эй, парвардигор! Наҳотки, иш шунчаликка борган бўлса?— деди ҳаяжонланиб.— Одамларнинг сабр каси тўлиб, қўзғолон кўтарсалар ҳам ажаб эмас. Ҳеч кимнинг очликдан ўлгиси келмайди!

— Улар, итоатсизлигимизга худонинг қаҳри келиб, бошимизга кулфатларни солди, деб ўйласалар керак,— деди Сонийа.— Бунақанги шархлаш заминдор ва савдогарларга қўл келади. Сенга эса, ўз тахминларингни бировга айтмаслигингни маслаҳат берардим. Қаҳвахона, кўча, барча муассасалар жосуслар билан тўла, сени бир зумдаёқ коммунистлар рўйхатига тиркаб қўйишди.

— Мен бирорта ҳақиқий коммунистни кўрсам эдим,— деди Мажид.— Менимча, улар барча олий лавозимларга ўрнашиб олган анархистларга ўшамасалар керак.

Сонийа кулиб юборди.

— Бизда анархистлар деб коммунистларни айтишадди,— деди у.

Шу пайт кўча томондан қандайдир шовқин-сурон эшитилди. Мажид уйдан югуриб чиқиб, сал ўтмай хизматчи қиз билан қайтиб келди.

Маълум бўлишича, нонвойхонада бир хотинни қаттиқ қисиб юборишибди, натижада ҳушидан кетиб қолибди. Нонвойхона хўжаси, навбатда турган одамларнинг ярмисига ҳам ноним етмайди, дебди.

Мажид қизнинг қўлидан нонни олиб, бутунлайинча оғзига солди.

— Нон энг азиз таом бўлиб қолди,— деди у.— Қани энди, унинг ўрнини бошқа бирор нарса боса олса!

Хизматчи қиз кулиб юборди.

— Агарда хўжайин оғзига солган ноннинг устига яна бирор нарса қўйилса, у йигирма филсга тушарди. Демак, сенинг нонуштанг тўрт юз филсга тушаркан — ахир сенга бунақанги нондан йигирматаси керак-ку.

— Сен, шайтон, менинг овқатим неча пулга тушишини ҳисоблаш учун ҳам ҳисоб-китобни ўрганган экансан-да? Ҳойнаҳой, олган маошингизнинг ҳаммаси, ҳатто ундан кўпроқ пул овқатингизга сарф бўляпти дersen ҳам! У ҳолда беканг мени уйдан ҳайдаб чиқармаса, деб қўрқаман. Унда бекангнинг маоши ҳам менинг овқатимга сарф бўлаётган экан-да! Шундай бўлса, сени ейишдан бошқа чорам қолмайди.

Мажиднинг онаси хизматчи қизни чақириб, ошхонадан қуймоқ келтиришни буюрди.

— Сонийа, овқатланишингга кўп харажат бўляпти деб, норози бўлса, менинг хизматимга ҳақ тўласин, ана шунда сиз ҳам, кабоб ҳам куймайди,— деди кампир.

— Мени кечиринг ойи,— деди кулиб Сонийа.— Ахир мен қуймоқ пиширишни ҳам билмайман. Ҳамма маошимни ола қолинг, жон-жон деб бераман.

39

Бағдоднинг марказий кўчасидан намоийшчилар ўтиб борарди. Кўча ҳаракати тўхтаб қолганди, Фаластинни бўлиб ташлашга қарши, унинг бошига тушган балони даф қилишни талаб қилиб, тўхтовсиз шиорлар ташланарди.¹ Ҳисом билан Хайфа Боб ул-Азим майдони ва унинг атрофидаги кўчаларни тўлдирган намоийшчиларни кузатиб, узоқ вақт йўлакда туриб қолдилар.

— Фаластинни қутқариш йўлида бу бечораларнинг қўлидан нима ҳам келарди?— деди Ҳисом.

— Айтишларича, ҳукумат Фаластинни ноҳақ бўлиб ташлашга қарши ҳамма чораларни қўллашга ва сионистларнинг² режаларини барбод қилишга ваъда берганмиш,— деди Хайфа.

— Ҳукумат-а?— деди масхараомиз Ҳисом.— Наҳотки? Такаббур бойларнинг қўлида манфур қурол бўлиб қолганларнинг ҳамма ҳийла-найрангларини кўриб-кўрмасликка олаётган шу ҳукуматнинг ўзи эмасми? Ҳукумат экинзорларни пайҳон қилаётганларни хаспўшламоқда, амалдорлари эса бир неча дирҳам пора деб бўш ётган ерларга экин-тикин экишга халақит беришяпти. Ҳозир-ку шундай, сионистлар уларга минглаб, миллионлаб пора тутқизганда, инглизлар эса ўз маълабларига жуда катта фойда ваъда қилишганда нима бўлади?

— Биласанми Ҳисом,— деди Хайфа,— Мажид сабаб бўлиб, бизлар мамлакатимиз ҳаётини яхши билиб олдик. Шунинг учун ҳам уни ҳурматлаш керак. Нима учун ҳукумат амалдорларга сиёсат билан шуғулланиш-

¹ Автор 1948 йилда Исроил давлатини пайдо бўлишида содир бўлган воқеаларни назарда тутди.

² Сионист — яҳудий-реакцион буржуа миллатчилари.

ни қатъиян ман қилаётганини, ўқувчиларни ижтимоий ҳаётдан ўтиб бўлмас девор билан ажратиб қўйишга уринаётганини энди тушунапман. Мен ҳозир кўзи боғлиқ ҳолда ажувозни айлантирадиган эшакни эсладим. У ҳеч нарсани ўйламайди, ҳеч нимадан ажабланмайди, қисматида жуда мамнун.

— Энг муҳими шундаки, бу эшакнинг олий мактабни битирганлиги ҳақида дипломи ҳам бор. Ўзини анчагина маълумотли деб ҳисоблайди,— деган товуш эшитилди орқадан.

Ҳисом билан Хайфа ўгирилиб қарашди. Масхараомиз илжайиб Мажид турарди.

— Бош министр Фаластинни қутқариш учун ҳаётини-ю мол-мулкни қурбон қилишни ваъда қиляпти,— деди у.— Бу гап менга собиқ бош министрнинг, Ироқнинг жуда кўп бўш ётган ерларига аҳоли жойлаштириш ҳақидаги баёнотини эслатади. У гўё, экиладиган ерларни зиёлиларга бўлиб бермоқчи ва кооператив хўжаликлар ташкил қилмоқчи бўлганмиш. Мазбодо биз тўртталамиз ана шундай истакни билдирсак борми, у дарё тошқини билан суғориладиган ердан бепул ва осонликча берган бўларди. Агар биз Нахравон қаҳрамонлари бўлмаганимизда: «Қандай ажойиб бош министр-а, қанчалик сахий, ўз халқининг бахт-саодати учун самимий жон куйдиради-я»,— деган бўлардик, албатта. Аминманки, Фаластинни ҳам фалокатдан худди мана шундай халос қилмоқчилар.

Шу пайт оғайнилар, бир ёшгина аёлни намоёнчилар кўтариб келаётганликларини кўриб қолишди. Ҳаммалари ўша аёлга қарашди.

Атроф жимжит бўлиб қолди.

— Эй, худойим-эй! Ахир бу Сонийа-ку!— деди ҳаяжон билан Мажид. Қувончидан чеҳраси ёришиб кетди. Хайфа билан Ҳисомнинг кўзлари шодлик ёшларига тўлди.

Сонийа нутқ сўзларди. У аввалига секин, бора-бора қаттиқроқ гапира кетди. Унинг нутқи аста-секин кучайиб борувчи майин оҳангга ўхшаб кетарди. Дўстлар Сонийанинг нутқини аввалига яхши эшитолмадилар. Улар зўр бериб халқни ёриб ўтиб, нотиққа яқинлашишга уриндилар.

Ниҳоят Сонийанинг сўзларини эшита бошладилар.

— Ҳа, бизлар кичкина ватанимиз Фаластин устига бало ёғилганини яхши биламиз. Аммо, улкан ватанимиз

Ироқ ҳам хавф остида. Йирик давлатлар ўзларига фойда келган тақдирдагина биз тўғримизда қайғурадилар. Улар бор-йўғимизни талаб, эвазига ҳеч нарса бермайдилар. Ана шу бизни таламоқчи бўлган қўлларни қисқартириб қўйиш керак. Лекин, ким буни қилолади? Араб мамлакатларида ҳам жаҳондаги барча мамлакатларда ҳам ҳукумат ва халқ бор. Кўп мамлакатлардаги ҳукуматлар халқнинг истак-хоҳишларига зид ўлароқ ҳамма нарса устидан тўла ҳукмронлик қиладилар. Улар халқни бўғмоқдалар, ўз ҳақ-ҳуқуқларини мудофаа қилиш учун бош кўтаришга йўл қўймаётирлар. Мамлакатимизнинг ҳукмронлари савдогарларга, судхўрларга, бойларга ва Ироқдан манфаатдор бўлган ажнабий давлатларга суйнадилар. Наҳотки сиз, халқни очарчиликка дучор қилувчи савдогарларни, қонунни бузувчиларни қўллаб-қувватловчи ҳукумат, Фаластинни фалоқатдан сақлаб қолишига ишонсангиз? Ўз қариндош-уруғларига, ўз қабиласига, ўз ватандошларига бутунлай бепарво қараган киши бошқалар ҳақида қайғуриб ўтирмайди. Ҳамма жойда, халқнинг ўзи парламент ва ҳукуматни сайлайди, дейишади. Бу бўҳтон! Акс ҳолда халқнинг истак-хоҳишларини поймол этувчи қонун-қоидаларга қарши қилин-япти. Шунга қарамасдан, бу давлатлар демократик давлат деб аталади! Қандай мунофиқлик! Улардан эҳтиёт бўлинглар, уларга ишонманглар! Ёлғончиликни касб қилиб олган киши ҳамма нарсани ваъда қила беради. Фаластинга ёрдамлашамиз, деб огиз кўпиртираверади. Ҳақиқатда эса, улар Фаластинни бўлиб ташлаш тарафдори бўлган сионистлар ва ажнабийлар билан тил бириктиришган, лекин бизда бу ҳақиқатни гапириш мумкин эмас. Ҳақиқат учун бизни таъқиб қилишади.

Сонийанинг нутқини бир неча марта баланд овоз билан маъқуллаб туришди. Бирдан оломон ҳаракатга келди. Отлиқ полиция халқни калтаклаб тарқата бошлади. Ҳар тарафдан қаҳр-ғазаб-ла айтилган сўзлар эшитилди. Ниҳоят Мажид билан Ҳисом Сонийанинг ёнига ўтиб, уни оломон ичидан олиб чиқиб кетишди.

Ҳисом билан Хайфа Мажид билан Сонийани кечки овқатга таклиф қилишди, улар «Мажид Раҳим ишн»нинг қайғули оқибатини нишонламоқчи эдилар. Мажид

Ҳисомга, ҳамма ҳисоб-китоблар қилинганини, улар синиш олдида турганларини айтди. Ҳисом бир шиша ароқ олиб қўйиб:

— Майли юрагини ёзсин, ишини бир шиша виски билан бошлаганди, ўшандай тамомласин. Виски билан ароқ ўртасидаги тафовут эса, ишни бошлангани-ю, ҳамма нарсани қўлдан бой бериб қўйганимиз орасидаги моддий аҳволимизни ифодалайди,— деди хотинига.

Сонийа вақтлироқ келди. Дастурхон аллақачон ёзилган эди. Ароққа кўзи тушган Сонийа жилмайиб:

— Ажойиб тасалли, лекин Мажид ичишни бошламаса, деб қўрқаман. Ахир у, деҳқончилик ишига берилганидан бери оғзига олгани йўқ,— деди.

— Ўзи қани?— деб сўради Хайфа.

— Ишни қимматроқ сотиш учун савдолашгани кетди. У сизларнинг ҳам, менинг ҳам пулларимизни қайтариб беришни ўйлаб юрибди, ҳатто ўз ҳиссасидан кечмоқчи ҳам. Ҳаммамиз барабар жавобгармиз, деб унга шунча уқтирдиму, фойдаси бўлмади. Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдорман, дейди.

Шу пайт, хизматчи билан ҳазиллашаётган Мажиднинг овози эшитилди. Меҳмонхонага кирибоқ, у портфелини столга ташлади-да, ароқ шишасини қўлига олиб, маънос жилмайди.

— Бу, албатта, Ҳисомнинг иши. Қандай қайғули хотима!— деб бокални олиб ароқ қуйди-да, сув қўшиб аралаштирди, сўнг хотини билан дўстларидан: — Наҳотки бу ерда ёлғиз менгина кўнгил ёзишга муҳтож бўлсам?— деб сўради.

— Мен ичмайману, ҳарқалай бу қайғули тантанада иштирок қиламан,— деди Сонийа.

— Бу менинг бурчим,— деди Хайфа, дастурхонга яқинлаша туриб.

Хайфа ҳаммага оз-оздан, Мажидга эса бокални тўлатиб қуйди. Мажид унга қараб кулиб юборди. Ҳаммалари ўринларидан турдилар.

— Шармандали муваффақиятсизлигимиз, бутунлай синганимиз ва афсуски, Сонийанинг башорат қилиб айтган гаплари келганлиги учун ичайлик,— деди Ҳисом.

— Намойишда сўзлаган оташин нутқингдан кейинги тақдиринг нима бўлишидан башорат қила оласанми?— деб сўради Мажид хотинидан.— Ёки сен фақат бошқаларгагина башорат қиласанми?

— Маориф министрлигидаги тартиб-интизом жонкуярлари, бўлиб ўтган воқеани дўмбира қилиб чаладилар, деб эдим-а сенга. Улар худди шундай қилишди. Бугун ишдан бўшатирилганлигимни хабар қилишди,— деди Сонийа.

— Ҳамма бало шундаки, мен унинг ҳимоячиси бўлолмайман, бундай кишиларни ҳимоя қилиш қўлимдан келмайди,— деди Мажид.

— Сен нима деб ўйлайсан Сонийа, пўписаларини амалга оширишармикан?— деб сўради Хайфа.

— Бир оз фурсат ўтгач, чор-ночор ҳовурларидан тушиб қолишади. Халқ оч-яланғоч, норозилик кучайиб бормоқда. Одатда бизда сиёсат билан қизиқмайдилар, лекин очарчилик ҳаётга таҳдид солиб уйга кириб келгач, одамлар асабийлашиб қолади, бундай пайтда нўноқ нотиқ ҳам оломонни осонгина руҳлантира олади.

— Сен ҳам намойишда халқни ҳаяжонлантирувчи нутқ сўзладинг,— деди Ҳисом.— Гарчи ҳозирча, бизнинг аҳволимиз унчалик чатоқ бўлмаса ҳам, нутқингдан руҳланиб кетдик, наҳотки, ҳақиқатан ҳам аҳвол шунчалик жиддий бўлса?

— Албатта жиддий, лекин ғала-ғовур тезда тинчийди, ахир бу норозилик сабаблари вақтинча-да, баъзи бир эътиборли кишиларнинг мавқеига путур етади. Ҳукумат идораларида савлат тўкиб ўтирувчи йиртқишлар ҳам бир оз ювошроқ бўлиб қолишади. Ана ўшанда менга ўхшаганларни безовта қилмай қўядилар.

— Худо ҳақи,— деди Хайфа,— ҳамма нарса сен айтгандек бўлишини сезиб турибман. Қилган башоратинг бўлмай қолмайди, буни кўрдик.

— Қани бир тўс-тўполон бўлса, жуда кўнглимдагидек бўларди,— деди Мажид.— Бирортани калтаклагим ва ҳатто ўлдиргим келиб, қўлларим қичишиб турибди. Мавжуд қонунларимиз кишиларни душманлар кирдикоридан ҳимоя қила олмас экан, деган фикрга келиб қолдим. Мана бу портфелимга қаранглар, у мол-мулким назоратга олинганлиги ҳақидаги ҳужжатларга лиқ тўла. Арпа савдогари ҳам, ҳукумат ҳам мол-мулкимизни назоратга олган. Бу ҳам майли-я, мени қишлоқ хўжалик солиғини қасддан тўламаяпти, деб судга беришибди. Ахир, экинларимиз ўшаларнинг марҳамати билан нобуд бўлганлигини билишади-ку. Улар биздан сўрамай, арзи додимизни эшитмай, ўзларича солиқ суммасини

тайинлаша берган. Ҳайлаб кўринглар-а, бизга ҳам Фахри оганикича солиқ солишибди!

— Тулкилар орасига тушиб қолган ориқ хўрозга ўхшаймиз. Бу бечора хўрозни еган билан қандай қилиб қоринлари тўяди?— деб сўради Ҳисом.

— Эҳтимол, тулкилар уришиб кетиб, хўроз қочиб қутулар,— деди Сонийа.

— Бундай бўлишига бирор омил борми ўзи?— сўради Хайфа.

— Ким билади дейсан!— деди Сонийа, елкасини қисиб.

41

Салим ғазабидан тутақиб, ўзини қўйгани жой тополмасди. У иложи борича Зболани сўкар ва ҳақорат қиларди. Мажид базўр уни тинчитган бўлди.

— Худо ҳақи,— деди Салим, Збола кетгандан кейин,— бу кўппакларнинг сенга қарши қилаётган ишларига чидаб туриб бўлмайди. Ахир сен шуларга ёрдам қиламан деб, ҳамма нарсангни — пулингни ҳам, тинчлигингни ҳам йўқотдинг. Улар душманларинг билан тил бириктириб, сени қуп-қуруқ қолдиришга ҳаракат қилишар, деб хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

— Йўқ, гап ундай эмас,— деди Мажид,— ишимизни сотиб олармикинлар, деган хаёлда, ўзим Зболадан заминдорлар билан гаплашиб кўргин, деб илтимос қилгандим.

— Нега энди сен шу беномус, виждонсиз одамларга ишондинг? Агарда Мажидни ишдан воз кечишга кўндира олсанг, ҳамма қарзларингни тўлаймиз, деб Зболани аврабдилар. Улар қарзларингизни бўйинларига олишга розилару, бу ишни ташкил қилишга кетган сарфу харажатни қайтармоқчи эмаслар.

Салимнинг дўстларга содиқлиги, кўрнамак қариндош уруғларига нафрати Мажидни ниҳоятда ҳайратда қолдирди. У ўз ўйларига берилиб, ҳатто кўчада бўлаётган одатдан ташқариги ҳаракатни ҳам сезмай қолди.

— Бугун жуда катта намойиш бўлди,— деди Салим.— Мен ҳам парламентга бордим. Халқ ҳали ҳам ўша ерда бўлса керак.

Мажид орқасига ўгирилди — кўчадан қуроолланган полициячилар тўла автомобиллар ўтиб борарди.

— Бугун полиция қуролларни ишга солмаса, деб кўрқаман,— деди секин Салим.— Кеча ички ишлар министри намойишчиларни куч билан тарқатамиз, деб пўпис қилди. Лекин, нима бўлганда ҳам одамларга қараб ўқ узишга чўчишса керак. Халқ бу битимдан¹ норози, у ҳукуматга қарши бош кўтариши мумкин. Қабилалар бу ишга шай туришибди.

— Студентларнинг кайфияти сенга ҳам юққанга ўхшайди,— деди кулиб Мажид — хўш, сенга ўхшаган деҳқонлар кўпми?

— Гарчи баъзилари аванси ола, пастлик қилиб қочиб кетишган бўлишса ҳам, деҳқонларнинг ҳаммаси сени яхши кўришади. Сен уларни чорлагудек бўлсанг, ҳаммаси келишади, нима десанг ҳам қайтаришмайди. Бағдоддаги ғалаёнлардан хабардор бўлганлари: «Агар кўзғолон кўтарилгудек бўлса, Мажиддан бизга бош бўлишни илтимос қиламиз, маҳаллий халқ билан бирлашиб Бағдод билан боғлайдиган кўприкни портлатиб юборамиз. Ҳеч нарсадан қайтмаймиз», дейишди.

— Ишимиз ўнгидан келмади, Салим,— деди Мажид кулиб,— бошимизга ҳамма бало бирдан ёгилди. Озроқ бўлса ҳам фойда кўрганимизда, қишлоқларингда мактаб ва касалхона қурган бўлардик. Лекин кўзғолон ва вайронгарчилик тўғрисида бўлмагур фикрларни мияларингдан чиқариб ташланглар. Кўприкни портлатсаларинг, қандай қилиб Бағдодга озиқ-овқат олиб борасизлар?

— Ҳукумат бизга кўп алам ўтказди,— деди Салим.— Бу қилмишларига яраша худонинг қаҳрига учрашар. Ахир, бир вазма² бугдой бозорда ўн беш динар бўлса-ю, биз зиён кўриб турсак, бунга ҳайрон бўлмайсанми? Бу деҳқоннинг ҳаётида камдан-кам учрайдиган мад, бундай вақтларда бизлар ҳамма қарзларимизни тўлаб, заминдорлар ўн минглаб фойда қилиб олишади.

— Эҳтимол, бизлар деҳқончилик ишига номуносибдирмиз. Тўғрироғи, бу иш қўлимиздан келмаса керак?— деб гапга хотима берди Мажид.

Салим овозини барала қўйиб сўкинди.

— Наҳотки, деҳқонларни хонавайрон қилувчи шу савдогарлар билан маъмурлар биздан афзалроқ бў-

¹ Автор Англия билан Ироқ ўртасидаги «ҳамжиҳат мулофаз» тўғрисидаги битимни кўзда тутди.

² В а з м а — ўн кг.

лишса? Йўқ, мен ҳақиқий революция бўлишини хоҳлайман, ана шунда, истаганимча қасос оламан.

42

Мажид билан Салим намойишчилар тўпланган жойга томон боришарди.

Полициячилар машиналарининг кетишига қараганда, халқ асосан парламент биноси олдидаги майдонга тўпланаётганди. Майдонга туташган ҳамма кўчалар оломонга тўлиб-тошган эди. Ҳар тарафдан: «Йўқолсин Солиҳ Жабр!»¹, «Йўқолсин Жабр-Бевин битими!», «Йўқолсин империализм ва сионизм!» деган газабли хитоблар эшитиларди.

Мажид зўрға парламент биноси олдида ўтиб олди: у нотиқларни тингламоқчи эди. Нотиқлардан бири ҳозиргина гапини тугатди. Оломон унинг сўзларини маъқуллади. Машинанинг устига, ҳозир тушган нотиқ ўрнига ниҳоятда ёмон кийинган бир ёш йигит чиқди.

— Қандай ажойиб минбар!— деб хитоб қилди Мажид.

— Мана бу одамни кўр,— деди Салим.— Нақ шамолга тебраняпти, аъзойи бадани қалт-қалт қилади-я, устидаги чувринди кийимларини қара! Узиям майда амалдорлардан бўлса керак.

Нотиқ ўз нутқини депутатларни айблаш ва уларга таъна қилишдан бошлади, уларни сохта парламент, Нури Саид² ҳамда унинг жосус ёрдамчилари парламенти-нинг депутатлари деб атади.

У зўрға гапирар, овози гоҳ эшитилиб, гоҳ эшитилмасди.

«Шу бугунги кун бекорга кетмайди. Шу пайтгача ҳеч ким ҳукуматга қарши бунчалик очиқ гапирмаган эди»,— деб ўйлади Мажид.

— Қандай яхши-я!— деди ҳаяжон билан Салим.— У биз тўғримизда, биз тортаётган азоб-уқубатлар ҳақида гапиряпти! Ҳаммамиз қасос олишни истаймиз. Эҳ, қани энди юрагимиздаги бор гапни айта олсак!

Оломон шовқин-сурон солиб, нотиқнинг гапини маъқуллар, унга далда берарди. Балконларни тўлдириб

¹ Солиҳ Жабр — Англия билан «ҳамжиҳатлик мудофааси» битимини тузишга интилган бош министр.

² Нури Саид — Англия томонидан қўйилган одам, собиқ бош министр. 1958 йил 14 июль революцияси вақтида ўлдирилган.

ўтирган депутатларнинг шаънига ҳақоратли сўзлар ёғилди. Улар газабланган халқнинг сўкишлари, шовқин-суронига бардош беролмай, балконларни ташлаб, ичкарига кириб кетдилар.

— Халқ нонини талаётган, уни очарчилик қучоғига ташлаётган сиз босқинчиларсиз!— деб бақирарди ёш нотиқ.— Донимизни тортиб олиб сотганингиз етмаганидек, ўзимизни ҳам ҳайвон қатори ажнабийларга сотмоқчи бўласиз!

Нотиқнинг товуши бўғилиб, гандираклаб кетди-ю, йиқилиб тушди.

— Аминманки, бу бечора бугун туз тотмаган. Қарагин, ранги оқариб, чакаги ич-ичига кириб кетибди,— деди Салим.

— Бу ердаги одамларнинг деярли ярмиси бугун ҳеч нарса емаган, кўпчилик, кунда бир мартаба овқатланди,— деди шу ерда турганлардан бири. Бўш қоринлар гапиряпти. Очарчилик бўлмаганда, ҳукумат бундай битимдан юзтасини имзолаганда ҳам ҳеч ким эътибор бермасди.

Оломон, шиор кўтариб келаётган намоийшчилар колоннасига жой бўшатиб, нарироқ жилди. Мажид, янги келаётганлар ишчилар эканини кўрди. Олдинги қаторда келаётганлар дўмбира чалишарди.

Салим олдинга интилди.

— Нега менга намоийш бўлишини аввалроқ айтмадинг?— деди қизишиб Салим.— Илгарироқ билганимда деҳқонларни намоийшга бошлаб келардим, бизлар ҳам ўроқ ва белкурак расми солинган шиорлар кўтариб келган бўлардик. Район бошлиқларини ҳам, полицияни ҳам кулини кўкка созуриб юборардик. Амалдорлар айби билан бошимизга тушган кулфатлар ҳақида гапириб берардик. Ҳар қалай киши бир оз енгил тортарди.

Оломон елкасига чиқиб олган азамат ишчи жанговар шеърлар ўқий бошлади. Мажиднинг юраги қувончдан ҳаприқиб кетди, Салимнинг кўзларидан эса севинч ёшлари оқди.

Балконда битта депутат қолган бўлиб, у шоир эди. Жойидан қўзғалмай, халқ шоирига диққат билан қулоқ солар, маъқуллаб жилмаярди. Қардошлик ва ҳамдардликнинг кўз илғамас иплари уни ишчи-шоир билан, қолаверса бутун оломон билан боғлаб тургандек туюларди.

Бехосдан парламент биноси яқинидан икки марта ўқ-товуши эшитилди, кейин унга бир неча ўқ товуши қўшилди. Оломон бирдан жимиб қолди. Бу чақмоқ чақиши билан момақалдироқ гумбури ўртасидаги сукунатга ўшаб кетарди. Бирдан халқ ларзага келди: «Йўқолсин террор! Йўқолсин террор!» деган товушлар эшитилди. Мажид худди электр токи теккандек сесканиб кетди. У Салимнинг ҳам қалтираётганини сизди. Салим револьвер чиқариб осмонга қараб ўқ узди-да, бутун вужуди билан тебраниб баланд товушда жанговар халқ қўшигини айтиб юборди. Ҳаракатга келган оломон қўшиққа қўшилиб, ўқ товушлари эшитилган Ал-Рашид кўчаси томон юра бошлади. Оломон лавадек оқиб борар, атроф чеккадаги ҳамма катта-кичик кўчалар намойишчиларга тўлганди. Минглаб киши куйлаётган бу қўшиқ ҳаммани руҳлантирар, янада юксаларди.

Ўқ товушлари тез-тез эшитила бошлади. Мажид намойишчилар орасида ҳаяжонга тушган кўпгина қизларни ва ўз хотинини кўриб қолди. Хотинининг қорачадан келган чехраси қип-қизариб кетганди. Мажид кўрқиб кетди, хотинига яқинлашиш мақсадида оломонни ёриб ўтмоқчи ҳам бўлди, лекин намойишчиларнинг зич сафлари унга йўл бермади.

Ўқ товушлари жуда яқиндан эшитила бошлади. Бирдан оломон икки томонга сурилиб, ўртадан йўл очди. Полициячиларнинг броневиги кўринди. Ундаги полициячилар қўл пулемётларидан осмонга ўқ узардилар. Одамларнинг бошлари устидан ўқлар визиллаб ўтарди. Броневикнинг ортидан отлиқ полициячилар келарди. Броневик қизлар тўдасига яқин келиб қолди. Қизлар броневикнинг йўлини тўсганларини кўриб, Мажид қаттиқ бақариб юборди. Қизларнинг ортида эркаклар турришарди. Броневик тўхтади, полициячилар ҳам ўқ отишни тўхтатишди. Шу заҳоти ҳар томондан полициячилар бошига тошлар ёғила бошлади. Худди деворлар ҳам бу курашда иштирок этаётгандек эди. Бошларига ёғилаётган тошлардан қутулиш учун отлиқлар тор кўчаларга беркинишди. Шундан кейин тошлар броневик устига ёғила бошлади. Полициячилар ҳам машинадан иргиб тушиб, отлиқлар кетидан чопиб кетишди.

Энг қизиғи шунда эдики, халқ қоचाётган полициячи-

ларни таъқиб қилмасди, гўё уларнинг рақиблари бошқа кучлироқ кишилар эди. Битта тош келиб пулемётчининг бошига тегди, у пулемётини қўлидан тушириб юборди, ўқ товуши эшитилди. Пулемётчи ҳам броневикдан ирғиб тушиб ура қочди. Мажид кучининг борица бир қизни кўтариб келаётган хотини томон интилди. Қути ўчган эриши кўрган Сонийа табассум билан деди:

— Мен шикастланганим йўқ, бу дугонам Ламя, буни бу ердан олиб чиқишга ёрдамлаш.—Мажид қизни кўтариб олиб, ёниб турган броневик ёнидан четга юрди. Унга анчагача ёниб турган броневик атрофида жонжаҳди-ла ашула айтиб, ўйин тушаётган Салимнинг овози эшитилиб турди.

44

Оломонни ёриб ўтган тез ёрдам машинаси Мажиднинг олдида тўхтади. Машинада ранги ўчган Ҳисом кўринди. У бирон нарса сўрашга улгурмасданоқ Мажид:

— Мана бу қизга ёрдамлаш, у жуда кўп қон йўқотган,— деди.

— У билан касалхонага бораман,— деди Сонийа.

— Бора қол, Хайфага ёрдамлашасан,— деди Ҳисом.— Бу ерда ярадорлар кўп, ўлганлар ҳам бор. Мен бошқа машинага ўтираман, ҳаммасини йиғиштириб олиш керак. Мажид, сен менга ёрдамлашгин.

Улар бошқа машинага ўтиришди.

— Касалхона олдида ҳақиқий хунрезлик бўлди. Медицина институтининг студентларига намойишда иштирок этишни ман қилишибди. Институтни қуроли полициячилар ўраб олишган эди. Студентлар полициячилар қуршовини ёриб ўтмоқчи бўлишган эди, уларни пулемёт ўти билан қарши олишди. Институт олдига йиғилган халойиқ студентларга ёрдамга ошиқди. Ун беш ёшлардаги бир бола ердан тош оламан, деб энгашган эди, полициячи унинг бошига қараб ўқ узиб, саранжомлади. Уликни кўтаришиб, касалхонанинг ҳамма палаталаридан олиб ўтишди. Врачлар ишни тўхтатдилар, институт директори ҳар хил халқаро ташкилотларга қатъий норозилик билдириб, хат юборди. Ҳодисалар шундай тез ривожланиптики, мамлакат қон ичида қолмаса, деб қўрқаман.

— Менимча, ҳукумат ағдарилиши биланоқ ҳамма нарса жой-жойига тушиб қолади. Мабодо давлат тепа-сидагилар битим тузилмайди десалар, ҳеч қандай даҳшатли иш содир бўлмайди.

Машина Файсалшоҳ майдони аталмиш хавфли жойга яқинлашди. Майдон бўм-бўш эди, лекин тошлар визиллаб ҳавони ёриб ўтар, вақти-вақти билан ўқ товушлари эшитиларди. Шофер нима қилай дегандек, докторга қаради.

— Юравер,— деди Ҳисом,— бизнинг вазифамиз, иложи борича тезроқ ярадорларни йиғиштириб олиш. Полиция бизга қарши ўқ узмас, деб ўйлайман.

Аммо бирдан у жимиб қолди: ўқ машинанинг кузовини тешиб ўтган эди.

— Бу одамлар ҳатто қизил яримойини ҳам ҳурматламайдилар-а!— деди Ҳисом билан Мажид.— Қизиқ, билиб туриб шундай қилишяптимикини ёки нодонликлари сабаб бўляптимикини?

Тротуарда ётган кишига кўзи тушган доктор шоферга машинани тўхтатишни буюрди. Ҳисом билан Мажид машинадан иргиб тушиб, ярадорнинг ёнига келишди. У мукка тушганча қонга беланиб ётарди. Санитар ярадорни ўғириши билан икковлари ҳам бирдан бақариб юборишди. Кўз олдиларида Салим ётарди.

Доктор тиз чўкиб, томирини ушлаб кўрди-да:

— Ҳали тирик, тезроқ қимирланглар!— деди.

Дўстлар Салимни кўтариб машинага солишди, машина физиллаб касалхонага қараб кетди. Ҳисом йўл-йўлакай биринчи ёрдам кўрсатишга уриниб кўрди.

— Топилмайдиган содиқ дўстимиздан айрилдик!— деди Мажид, унинг кўзлари тўла ёш эди.

— Кўп қон йўқотган бўлса ҳам, яшайди,— деди ўз иши билан овора доктор.— Аҳволи анча оғир, лекин қутқариб қолишга ҳаракат қиламиз.

Ярадорларга тўлиб-тошган касалхона палатаси уруш давридаги дала госпиталини эслатарди. Салим худди ана шу палатада ўз дўстлари билан танишган эди.

Тўртовлари тўсиқ, парда орқасидаги бурчакка қў-

йилган Салимнинг каравоти ёнида тўпланишди. Нариги каравотда оқ халат кийган Мажид ётарди. Бир қўлининг енги шимарилганди — у Салимга қон берарди. Мажиднинг олдида докадек оқариб кетган Сонийа ўтирарди.

Қон олиб бўлишгач, Хайфа Мажидга:

— Энди яхшилаб дам олишиңг керак; сендан кўп қон олинди,— деди.

Салимни яна бир кўздан кечириб, Ҳисом Мажидга ўгирилди. Мажид дўсти учун жуда ташвишда эди.

— Аҳволи дуруст, ҳаётини сақлаб қолишга сен сабаб бўлдинг,— деди у.— Ишимиз ўнгидан келиб, қонинг унинг қони гуруҳидан экан. Деҳқоннинг қони ҳам худди оқсуякнинг қонини ўзи экан-а!

Бирдан Салим гапга кирди. У аввалига секин, эшитилар-эшитилмас, бора-бора баландроқ ва аниқроқ алаҳлай бошлади: «Жандармларни экинзорлардан ҳайданглар, улар экинларни пайҳон қилишмоқчи,— дея гўлдирарди у.— Деҳқонлар, эҳтиёт бўлинглар, экинларимизни йўқ қилиш мақсадида бор кучларини тўплайптилар. Улар экинларимизни милтиқ ва пулемётлар билан ўришмоқда. Оғайнилар, ханжарларингизни ишга солиб, уларни ҳайданглар, бошоқларни, юрагингиз қони бўлган бошоқларни қўриқланглар». Қорачадан келган Салимнинг пешонаси терга ботиб кетганди.

— У бошоқларни одамлар билан адаштиряпти,— деди Сонийа ғамгин табассум билан.— Қандай оқилона ўхшатиш! Дарҳақиқат, ўлдиришлар, амалдорлар йиртқич савдогарларнинг ёнини олган кундан бошланди; ўшалар туфайли бозорда дон қолмади, очарчилик бошланди.

— Менга қара, Сонийа, бу хунрезлик халққа нима беради? Энди ҳукумат халқнинг талабларини қондирадими?— сўради Хайфа.

— Курашга отилганларнинг жароҳатлари тилга кирганда, кишилар жим туришади, улар қон овозига қулоқ солишади. Ҳали жуда кўп қон оқади. Буларнинг ҳаммаси эсдан чиқмагунча, террор давом эта беради.

— Халқнинг хотираси суст, у ҳамма нарсани тез унутиб юборади,— деди Мажид.— Бош кўтарганларни эса қутурган эксплуататорларнинг қасоси кутяпти. Агарда халқ ўзи учун қурбон бўлганларни эсдан чиқариб юборса, оқибати ёмон бўлади!

Салим кўзини очди. Хайфа унга жилмайиб, секингина, аҳволинг қалай, деб сўради. Салим унга қараб турарди-ю, таниёлмасди.

— Мияси лат емаганмикин, деб кўрқаман,— деди Ҳисом.— Уни шундай яқиндан отишибди, қизиқ, ўқ йўл топиб чиқиб кетибди-ю, мияга зарар етмабди.

— Қандай қилиб ярадор бўлдинг, Салим?— деб сўради Мажид.

— Менга ибн Фотима ханжар урди. Ер талашдик, у синглимни ўлдирмоқчи бўлди,— гўлдиради Салим.

Дўстлар бир-бирларига қарашиб қўйишди.

— Баъзан мана шундай ҳолларда киши вақтинча эс-ҳушини йўқотиб қўяди. Дўстимиз ҳам шўнақадир деб умид қиламиз,— деди Ҳисом.

— Эҳтимол, кучини тиклаш ва ўзига келтириш учун кўпроқ қон керакдир,— деди Хайфа ғамгин табассум билан.— Ана шунда у янада дўстан душманни ажрата оладиган бўлади.